

DE JOODSE BUURT IN GRONINGEN

*Architectuur, geschiedenis
en identiteit*

Culturele Geografie

Jeltje van Dijk

**De joodse buurt in Groningen,
Architectuur, geschiedenis en identiteit**

Rijksuniversiteit Groningen

**Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen
Culturele Geografie
Master Thesis**

Begeleider: Dr. P.D. Groote

**J.Y. van Dijk
S1288989**

Juli 2006

Voorwoord

Voor u ligt de scriptie die ik heb geschreven ter afsluiting van de Master Culturele Geografie die ik heb gevolgd aan de Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen der Rijksuniversiteit Groningen.

De joodse wijk in Groningen is naar mijn idee een bijzonder stukje van de stad. Ik heb in dit onderzoek mijn interesse in de architectuur als de culturele geografie kunnen combineren, vandaar dat ik met plezier aan het onderzoek heb gewerkt.

Graag wil ik mijn begeleider dhr. Peter Groote bedanken voor de deskundige adviezen. Tevens wil ik dhr. Beno Hofman bedanken voor het min of meer aandragen van het onderwerp en de informatie die hij mij heeft verschaft over de methode van archivering en over het stadsdeel.

Last but not least Douwe van Dijk, mijn broertje; zijn doorzettingsvermogen en positieve instelling heeft mij geholpen bij het afronden van mijn studie Culturele Geografie.

Ik wens u veel leesplezier!

Groningen, juli 2006

Jeltje Ynskje van Dijk

Inhoud

Samenvatting	2
1. Inleiding	3
1.1. Aanleiding onderzoek	3
1.2. Probleemstelling en onderzoeksvragen	4
1.2.1. <i>Probleemstelling</i>	4
1.2.2. <i>Onderzoeksvragen</i>	4
1.2.3. <i>Operationalisering van de probleemstelling</i>	5
1.3. Relevantie	5
1.3.1. <i>Maatschappelijke relevantie</i>	5
1.3.2. <i>Wetenschappelijke relevantie</i>	5
1.4. Inleiding op de volgende hoofdstukken	7
2. Theoretisch kader	8
2.1. Inleiding	8
2.2. Identiteit en de stad	8
2.2.1. <i>Identiteiten</i>	8
2.2.2. <i>Identiteit van een stad</i>	9
2.3. Sense of Place	11
3. Onderzoeksgebied	13
3.1. Geschiedenis	13
3.2. Bebouwing	14
3.3. Joodse vestigingsgeschiedenis	15
3.4. Joodse synagoge	16
3.4.1. <i>Jubilea</i>	16
3.4.2. <i>Bouw van de synagoge</i>	17
3.4.3. <i>De synagoge als opslagplaats en stomerij</i>	19
3.4.4. <i>Stichting Folkingestraat Synagoge</i>	20
3.5. De joodse buurt na 1945	20
4. Onderzoek	22
4.1. Archief	22
4.2. Methodologie	23
4.3. Betrouwbaarheid en validiteit	24
4.4. Hypothesen	25
5. Resultaten van het onderzoek	26
5.1. Bebouwing	26
5.2. Bouwdossiers	27
5.2.1. <i>Onderzoeksgebied</i>	27
5.2.2. <i>Joodse gebouwen</i>	27
5.2.3. <i>Woningen en winkels</i>	31
5.2.4. <i>Bedrijfspannen</i>	32
5.2.5. <i>Scholen</i>	34
5.2.6. <i>Gasthuizen</i>	34
5.2.7. <i>Stadsvernieuwing</i>	35
5.2.8. <i>Prostitutie</i>	36
5.2.9. <i>Architecten</i>	36

6. Architectuur, geschiedenis en identiteit van het onderzoeksgebied	38
6.1. Joodse architectuur	38
6.1.1. <i>Architectuur van het onderzoeksgebied</i>	38
6.1.2. <i>Joodse architectuur na de Tweede Wereldoorlog</i>	39
6.2. Joodse geschiedenis	40
6.3. Joodse identiteit	43
6.4. Wiens identiteit?	45
7. Conclusie	46
7.1. Hypothese versus resultaat	46
7.1.1. <i>Hypothese</i>	46
7.1.2. <i>Resultaat</i>	46
7.2. Resultaat versus theorie	47
7.2.1. <i>Resultaat</i>	47
7.2.2. <i>Theorie</i>	47
Bronnen	49
Literatuur	49
Internetsites	49
Lezingen in de synagoge	51
Fotoverantwoording	51
Bijlagen	
A. Excel bestand met onderzoeksgegevens	
B. Kadastrale kaart van het onderzoeksgebied	
C. Eigendommen Patrimonium in het onderzoeksgebied	

Samenvatting

In de 16^e eeuw vestigden de eerste joden zich in de stad Groningen. Ze woonden in eerste instantie op verschillende plekken in de stad, totdat ze zich in de 18^e eeuw rond de in 1756 gebouwde synagoge aan de Folkingestraat vestigden. De joodse gemeenschap groeide en in 1906 werd er een nieuwe en grotere synagoge gebouwd op dezelfde plek aan de Folkingestraat. Tot de Tweede Wereldoorlog was de joodse buurt een levendig stukje stad.

Na de Tweede Wereldoorlog zijn er nauwelijks joden naar dit stadsdeel teruggekeerd. Maar de Folkingestraat en haar omgeving staan nog wel bekend als de 'joodse buurt' van Groningen. Door middel van archiefonderzoek is nagegaan of er naast de bewonersgeschiedenis in de gebouwde omgeving ook aspecten zijn te vinden die duiden op het joodse verleden. Dit zou kunnen verklaren waarom de buurt tegenwoordig nog een joodse identiteit krijgt toegekend.

De uit de bouwdoosiers van de gemeente afkomstige gegevens omtrent de bebouwingsgeschiedenis van het stadsdeel zijn in een Excel bestand ingevoerd. Bij de analyse van de gegevens is vooral gelet op de opdrachtgevers en de architecten. *Hebben joodse opdrachtgevers gekozen voor andere architecten dan de niet joodse bewoners van dit stadsdeel?* Het antwoord op deze vraag bleek anders te zijn dan in eerste instantie werd verwacht.

Verschillende gebouwen verwijzen nog direct naar de periode waarin ze zijn gebouwd en de functie die ze voor de oorlog hebben gehad. Ook zijn in de Folkingestraat verschillende kunstwerken aangebracht die verwijzen naar de joodse geschiedenis. Zowel gebouwen als de kunstwerken zorgen ervoor dat de joodse geschiedenis niet wordt vergeten. Hierdoor blijft men de plek waar voor de Tweede Wereldoorlog vele joden woonden nog altijd zien als de joodse buurt van Groningen.

1. Inleiding

1.1. Aanleiding van het onderzoek

De eerste aanleiding voor een onderzoek naar de identiteit van de voormalige joodse wijk in Groningen kwam door een verzoek van stadshistoricus Beno Hofman, in oktober 2005, om de geschiedenis van de bebouwing van het zuidelijke deel van de binnenstad te achterhalen. Hofman is specifiek geïnteresseerd in dit deel van de binnenstad gezien het feit dat er in 2006, voor dit stadsdeel belangrijke gebeurtenissen worden herdacht. Dit is de plek waar voor de oorlog vele joodse families woonden.

In de maanden maart en april van 2006 zijn verschillende feestelijke evenementen in de joodse synagoge georganiseerd. Dit heeft alles te maken met het feit dat de synagoge van Groningen haar 100 jarig jubileum viert. Naast dit jubileum is het dit jaar ook precies 250 jaar geleden dat de eerste synagoge op deze plek aan de Folkingestraat werd gerealiseerd. Bovendien is het 25 jaar geleden dat de synagoge van Groningen is gerestaureerd. Voor verschillende auteurs zijn deze jubilea ook de reden geweest om over zowel de synagoge als de joodse geschiedenis een boek uit te brengen. Hieruit blijkt dat de joodse geschiedenis nog wel degelijk leeft binnen de joodse cultuur en in de stad Groningen.

De reeds verschenen publicaties over het jodendom in Groningen, of elders in Nederland, geven een beschrijving van hoe de geschiedenis voor de joden is verlopen. Hoe joden wel of niet zijn geaccepteerd in de buurten waar ze woonden. En natuurlijk hoe het joodse leven werd bedreigd vanaf het moment dat de nationaal socialisten in Duitsland de macht over namen.

Naast de verschillende boeken over de geschiedenis is er ook veel geschreven over de synagoge in de Folkingestraat, dit gebouw heeft een bewogen geschiedenis achter de rug.

Over de joodse gemeenschap, haar geschiedenis en haar synagoge is al veel geschreven en gepubliceerd. Maar deze uitgaven gaan zoals gezegd vaak over de geschiedenis, over de identiteit van dit stadsdeel wordt nauwelijks gesproken. Vandaar dat deze scriptie aandacht besteedt aan de joodse identiteit van de voormalige joodse buurt in de stad Groningen.

1.2. Probleemstelling en onderzoeksvragen

1.2.1. *Probleemstelling*

De synagoge vormt vaak het centrale punt in een joodse buurt. In Groningen, en in andere steden is er tegenwoordig nauwelijks meer sprake van een joodse buurt. Na de Tweede Wereldoorlog zijn er weinig joden naar hun woonplaats teruggekeerd, daardoor is er in veel steden na 1945 geen joodse gemeente meer.

Maar het stadsdeel tussen de Vismarkt en Gedempte Zuiderdiep in Groningen wordt ook nu nog aangeduid als (voormalige) joodse wijk. Vooral de Folkingestraat wordt gezien als de joodse straat van de stad, ondanks dat er al meer dan zestig jaar nauwelijks nog joden wonen. De verwijzing naar de geschiedenis zien we bijvoorbeeld in toeristen brochures en publicaties waarin dit deel van de stad Groningen aan de orde komt. Dus ondank dat in dit stadsdeel al zestig jaar nauwelijks nog joden wonen, wordt deze plek nog steeds aangeduid als 'Joods'. Waarom wordt dit gedaan? Hoe is de identiteit van dit stadsdeel veranderd en hoe wordt deze identiteit geproduceerd en gereproduceerd?

Om deze vragen te beantwoorden is vooral gekeken naar de gebouwde omgeving. Er zal worden nagegaan of er een relatie is tussen de gebouwde erfenis en de identiteit van dit stadsdeel. Is er een verband tussen de joodse identiteit en de huidige architectuur in dit deel van de stad Groningen?

1.2.2. *Onderzoeksvragen*

Om antwoord te kunnen geven op de hoofdvraag:

"In hoeverre is de gebouwde omgeving van invloed op de huidige identiteit van de joodse buurt in de stad Groningen?"

zullen een aantal vragen moeten worden beantwoord.

- *Wat is er joods aan de architectuur van de joodse buurt?*
- *In hoeverre wordt de joodse geschiedenis van dit stadsdeel benadrukt?*
- *Waar blijkt de identiteit van de voormalige joodse buurt uit?*

1.2.3. *Operationalisering van de probleemstelling*

Archiefonderzoek heeft een beeld gegeven van de bouwgeschiedenis van het stadsdeel waar voor de Tweede Wereldoorlog vele joodse families woonden. Het onderzoek heeft duidelijk gemaakt wanneer dit stadsdeel zijn huidige bebouwing heeft gekregen, en wie hier verantwoordelijk voor zijn geweest.

In de literatuur wordt vaak de Folkingestraat genoemd als het gaat om de joodse buurt. Als onderzoeksgebied is voor een groter deel van de binnenstad gekozen, om op deze manier overeenkomsten en verschillen tussen de straten te ontdekken.

Het onderzoeksgebied wordt omstoten door de Vismarkt en het A-Kerkhof aan de noordkant. De zuidkant wordt begrensd door het Gedempte Zuiderdiep. De oostkant door de Pelsterstraat en de westkant door de Munnekeholm.

Allereerst is de literatuur die over de joodse identiteit en de joodse geschiedenis van Groningen is verschenen bestudeerd. Hier wordt nauwelijks aandacht besteed aan de identiteit van het onderzoeksgebied. Dit onderzoek brengt de bouwgeschiedenis, de architecten en de opdrachtgevers van het gebied in kaart. Om vervolgens met deze gegevens na te gaan of het 'joods' zijn van deze plek zich in het gebouwde erfgoed bevindt. Natuurlijk is observatie ter plekke van belang voor het goed kunnen beantwoorden van de verschillende vragen.

1. Folkingestraat

1.3. **Relevantie**

1.3.1. *Maatschappelijke relevantie*

Geschiedenis is hot. Tegenwoordig wordt er veel aandacht besteedt aan de geschiedenis van streken en gebieden (Simon, 2004). Mede door het ontstaan van multiculturele samenlevingen en het proces van globalisering, zijn veel

nationaliteiten op zoek naar hun 'eigen' geschiedenis. Dit geldt ook voor de inwoners van Groningen; de Stadgers en hun geschiedenis. En zo ook voor de geschiedenis van de joden in de stad Groningen. De geschiedenis bepaalt deels de identiteit die mensen krijgen toegekend (Haartsen, et. al. 2000), in deze scriptie staat de relatie tussen de gebouwde geschiedenis en het begrip identiteit centraal.

De Tweede Wereldoorlog is een van de meest verschrikkelijke gebeurtenissen in de geschiedenis. Het oorlogstrauma en een zekere mate van schuldgevoel maakt dat er nog steeds veel belangstelling is voor de geschiedenis van de joodse gemeenschappen. Deze geschiedenis is in veel gevallen goed te onderzoeken en te omschrijven aangezien de joden meer plaatsgebonden zijn dan andere bewoners van de stad. Joden woonden vaak bij elkaar, vlak bij de synagoge.

Dat deze geschiedenis nog erg *hot* is, blijkt uit de verschillende publicaties die over dit onderwerp zijn verschenen. Het gaat hier zowel om publicaties over het joodse verleden in het algemeen als de joodse gemeenschap in de stad Groningen en haar synagoge. Naast de joodse geschiedenis van de stad is ook het joodse verleden op het platteland van de provincie Groningen uitvoerig besproken. Hieruit kan worden opgemaakt dat dit onderwerp door velen als interessant en boeiend wordt beschouwd.

Naast deze uitgaven wordt er ook door middel van rondleidingen en architectuurwandelingen aandacht geschonken aan dit stadsdeel en haar bewonersgeschiedenis. Deze activiteiten geven aan dat er belangstelling is voor de stad en haar verleden.

Doordat deze scriptie in gaat op de identiteit van dit stadsdeel in relatie met de aanwezige gebouwen, een aspect wat in de literatuur nog nauwelijks aan de orde wordt gesteld, is dit een toevoeging aan de reeds gepubliceerde literatuur met als onderwerp 'joods Groningen'.

1.3.2. *Wetenschappelijke relevantie*

Er wordt veel geschreven over het begrip identiteit. Identiteit wordt toegekend, aan een plek, een volk of een persoon. Sommige disciplines denken hier echter anders over, voorbeelden hiervan zijn te vinden in de architectuurgeschiedenis. Sommige architectuurhistorici zijn van mening dat identiteit een eigenschap is van een plek in plaats van dat de identiteit wordt toegekend.

De identiteit van een gebied of een land is constant onderhevig aan veranderingen en ontwikkelingen. Een identiteit wordt geproduceerd en gereproduceerd (Cresswell, 2005). Door dit proces te beschrijven aan de hand van de joods buurt in Groningen, geeft deze scriptie een beeld van hoe het proces van produceren en reproduceren in de praktijk verloopt.

Naast de verschillen in opvattingen over het begrip identiteit, is er tegenwoordig ook veel aandacht voor 'de anderen'. Er wordt veel geschreven over groepen en hun identiteiten. Deze scriptie gaat in op de identiteit van het voormalige woongebied van een groep mensen die door velen werd gezien als 'anders'.

1.4. Inleiding op de volgende hoofdstukken

Het volgende hoofdstuk beschrijft het theoretisch kader. Hierin komen de verschillende opvattingen van het begrip identiteit aan de orde. Naast identiteit, identiteit van de stad wordt ook het begrip *sense of place* behandeld. Kortom de voor het onderzoek belangrijke begrippen worden in dit hoofdstuk behandeld.

In het derde hoofdstuk wordt het onderzoeksgebied behandeld. De geschiedenis van de voormalige joodse buurt, de synagoge, en de overige bebouwing in dit stadsdeel. Zowel de situatie van voor de Tweede Wereldoorlog, als na 1945 worden besproken.

Hoofdstuk vier behandelt het onderzoek; de methode, de betrouwbaarheid en de hypothesen. Vervolgens worden de resultaten in hoofdstuk vijf besproken. De resultaten worden aan de hand van een aantal thema's behandeld.

Het zesde hoofdstuk gaat over de architectuur, geschiedenis en identiteit van het onderzoeksgebied. In dit hoofdstuk worden de verschillende deelvragen beantwoord, om vervolgens tot een conclusie te komen.

2. Theoretisch kader

2.1. Inleiding

Over de stad Groningen is door onderzoekers en historici veel geschreven. En dit geldt ook voor de joodse geschiedenis in de stad en provincie Groningen. In 2006 zijn er in verband met de jubilea van de joodse synagoge ook een aantal boeken verschenen. Deze publicaties gaan voornamelijk in op de geschiedenis van zowel de joodse gemeenschap als de bouwgeschiedenis van de synagogen. Deze secundaire literatuur is gebruikt om een beter beeld te krijgen van de joodse bewoning in de stad Groningen. Een aanvulling hierop vormen de lezingen die in de synagoge zijn gehouden tijdens het jubileumjaar van de 'sjoel'.

Naast de over Groningen geschreven joodse geschiedenissen zijn er ook diverse boeken verschenen over de joodse identiteit en het joodse leven. Deze informatie vormt een goede aanvulling op de specifieke gegevens over Groningen. Zowel de joodse identiteit als de joodse geschiedenis van Groningen komen in het volgende hoofdstuk aan de orde.

2.2. Identiteit en de stad

2.2.1. *Identiteiten*

Identiteit is een complex begrip. Het begrip identiteit wordt door verschillende wetenschappers en auteurs dan ook anders geïnterpreteerd. Het gaat hierbij voornamelijk om de discussie of een plek of een persoon identiteit heeft, of dat deze door anderen aan een plek of persoon wordt toegekend.

In dit onderzoek gaat het om de identiteit van een stadsdeel, dus om de identiteit van een plek, we spreken dan ook wel van regionale identiteit. Er wordt in dit onderzoek gebruik gemaakt van de definitie die in de geografie wordt gehanteerd; dat identiteit sociaal wordt geconstrueerd en op deze manier door derden wordt geproduceerd en gereproduceerd.

Een plek wordt sociaal geconstrueerd, een plek is een *social construct*. Dit betekent dat een plek door de mens is gemaakt en kan worden veranderd. Op wat voor manier naar een plek wordt gekeken en de betekenis die aan een plek wordt gegeven is per persoon verschillend. Dit is per persoon afhankelijk van

diens 'society', het sociale milieu waarin iemand is opgegroeid, de media, de politieke situatie en de verhalen die over een plek bekend zijn (Cresswell, 2005). Iedereen kijkt dus op zijn eigen manier naar een plek, en geeft hierdoor ook op zijn manier een identiteit aan deze plek.

Een plek heeft dan ook niet één identiteit, er zijn altijd meerder identiteiten aanwezig op een plek (Cresswell, 2005). Er zijn vele aspecten die de identiteit van een gebied of een streek beïnvloeden. De identiteit van een plek blijft hierdoor dan ook niet gelijk, identiteit is altijd onderhevig aan veranderingen, zij wordt voortdurend geproduceerd en gereproduceerd. Identiteit komt voort uit de spanning tussen was is en wat geweest is. Haartsen (Haartsen et al., 2000) geeft een aan dat er zes aspecten zijn die van belang zijn voor het begrijpen van het begrip regionale identiteit:

- Identiteiten worden door mensen aan een gebied of streek toegekend. Een gebied heeft niet van nature een identiteit. Identiteit is hierdoor dan ook geen objectief begrip, identiteiten worden sociaal geconstrueerd.
- De constructies worden gebaseerd op karakteristieken of kwaliteiten van een gebied of streek.
- Omdat de toekomst nog niet bekend is, worden identiteiten vaak gebaseerd op het verleden.
- Verschillende mensen, met verschillende belangen en interesses, kunnen aan eenzelfde gebied verschillende identiteiten toekennen. Regionale identiteiten zijn dan ook per definitie omstreden.
- Het is van belang altijd na te gaan om wiens identiteit het gaat, en om wat voor reden een bepaalde identiteit is toegekend. Identiteiten zijn altijd aan de context gebonden.
- Identiteit is een dynamisch concept en verandert wanneer de context wijzigt. De macht tussen de verschillende actoren bepaald de mate van verandering. Op deze manier zijn identiteiten processen, welke voortdurend in beweging zijn.

2.2.2. *Identiteit van een stad*

Het begrip identiteit wordt door verschillende wetenschappers anders gebruikt en gedefinieerd. In dit onderzoek wordt gebruik gemaakt van de definitie die Haartsen (Haartsen et al. 2000) hanteert. Deze komt overeen met de manier

waarop Cresswell het begrip identiteit omschrijft, identiteit als een sociale constructie (Cresswell, 2005). Om het verschil aan te geven tussen de manieren waarop het begrip identiteit wordt gebruikt te verduidelijken, wordt hier besproken hoe de auteurs van *Stad! De stad en haar identiteit*, de identiteit van de stad Groningen bespreken (Cusveller, 1994).

Wagenaar geeft in zijn bijdrage in het bovengenoemde boek aan dat de stad een krachtige, eigen identiteit moet uitstralen (Wagenaar, 1994). Dit geeft meteen een duidelijk verschil aan tussen de verschillende manieren van gebruik van het begrip identiteit. Volgens Haartsen wordt een identiteit toegekend, doordat het gaat om een sociale constructie (Haartsen et al. 2000). Op deze manier heeft een stad geen identiteit, maar wordt deze door de bewoners en de bezoekers toegekend. Wagenaar gaat er bij de identiteit van een stad vanuit dat de stad deze identiteit in zich heeft en op deze manier deze identiteit ook uitstraalt.

Frijhoff (Frijhoff, 1994) zegt op zijn beurt: "Hoe kort de geschiedenis van een afzonderlijke stad ook moge zijn, iedere stad geeft vorm aan haar identiteit door de verschillende tijdslagen van haar geschiedenis tot één enkel, betekenisvol continuüm samen te voegen." Oude gebouwen, staten, ruimten en structuren suggereren vooral dat er nog ander leefwerelden zijn geweest dan de huidige. Ze nodigen uit om naar de geschiedenis te gaan zoeken en op deze manier de identiteit van de stad uit te diepen en haar identiteitsbesef te ontwikkelen. Identiteit komt voort uit de spanning tussen wat er is en wat is geweest (Frijhoff, 1994).

De stad en haar individuele gebouwen fungeren niet alleen als illustraties maar vooral ook als belangrijke visuele bronnen voor de geschiedenis van de stad. In sommige gevallen kan zelfs gezegd worden dat één enkel gebouw dienst doet als monument van de toekomst, bijvoorbeeld het Groninger Museum. De identiteit van de stad komt voort uit het wat is en wat is geweest. Het zijn daarbij niet slechts de relictten uit het verleden die de spanning levendig houden, maar vooral de sociale praktijken van bewoners, gebruikers en bezoekers (Frijhoff, 1994). Uit de manier waarop Frijhoff over de stad Groningen en haar geschiedenis en identiteit schrijft, blijkt dat ook hij ervan uitgaat dat de stad haar identiteit in zich heeft. Dat de stad haar identiteit uitstraalt op de bezoekers en de bewoners. Het is echter andersom; de bewoners en de bezoekers kennen

een identiteit toe aan een plek een aan een stad, en zo ook aan een stadsdeel waar voorheen vele joden hebben gewoond.

Doordat de joodse wijk in Groningen nog wel een begrip is ondanks dat er al meer dan een halve eeuw niet meer sprake is van een joodse gemeenschap in dit stadsdeel, moet worden nagegaan waardoor dit stadsdeel nog wel als joods bekend staat. Er zijn verschillende aspecten van invloed op het in stand houden van het begrip.

Door middel van het archief onderzoek zal worden nagegaan wat voor aspecten binnen de huidige gebouwde omgeving kunnen wijzen op het toekennen van de naam: Joodse buurt.

2.3. *Sense of Place*

In dit onderzoek wordt gekeken naar de betekenis van een bepaalde plek. Een plek ontstaat door deze een naam te geven. Nadat een plek benoemd is kan er over worden gesproken en kan er een betekenis aan worden toegekend. De betekenis is het resultaat van verhalen, herinneringen en persoonlijke gevoelens die men associeert met een bepaalde plek. Dit kunnen de gevoelens zijn van zowel *insiders* als *outsiders*. Ook al is men nooit zelf op een plek geweest, het is wel mogelijk van de onbekende locatie een bepaald beeld of voorstelling te hebben. Het hebben van een gevoel of voorstelling bij een bepaalde plek wordt *sense of place* genoemd (Knox, Marston 2003).

Sense of place ontwikkelt zich door bijvoorbeeld een bepaalde klederdracht, een manier van praten of openbaar gedrag. Maar ook door meer te weten van de geschiedenis van een plek, haar symbolen en elementen uit het verleden of monumenten, kan het beeld en dus de *sense of place* van een plek voor iemand veranderen. Dit geldt voor *insiders*, mensen die een directe relatie hebben met de plek.

Voor *outsiders*, mensen die nooit op de plek zijn geweest, kan *sense of place* ook van toepassing zijn. Door de media worden van vele plekken op aarde beelden getoond, dit zorgt voor een bepaalde voorstelling bij de toeschouwer. De 'andere' plek wordt dan vergeleken met de eigen, wel bekende plekken. Een voorbeeld hiervan is New York. Zonder er ooit geweest te zijn, hebben de meeste

mensen uit de westerse wereld wel een bepaald beeld in hun hoofd bij het horen van: New York.

Een *sense of place* kan gedefinieerd worden als de culturele waarde die een persoon heeft bij een plek waarbij deze waarde is geconstrueerd door de symboliek en de representatie van die plek. Zoals reeds is aangegeven is identiteit geen statisch begrip. Doordat verschillende groepen in de tijd een andere invulling geven aan de context van een plek, ontstaat er een dynamische identiteit van een plek. De beeldvorming en hiermee ook de *sense of place* wordt steeds opnieuw beïnvloed.

In dit onderzoek gaat het om de *sense of place* van de voormalige joodse buurt in de stad Groningen. Hierbij speelt de joodse identiteit ook een rol. Volgens Abram vormen tegenwoordig vijf ervaringsgebieden de identiteit van de in Nederland wonende joden; de joodse cultuur, Israël, de Sjoa (Holocaust)/antisemitisme (jodenhaat), iemands persoonlijke levensgeschiedenis en de Nederlandse cultuur (Abram, 1993).

3. Onderzoeksgebied

3.1 Geschiedenis

Het onderzoeksgebied bevindt zich in het zuidelijke deel van de binnenstad van de stad Groningen. Het gebied wordt omsloten door de Vismarkt en het A-Kerkhof aan de noordzijde, door de Munnekeholm aan de westzijde, het Gedempte Zuiderdiep aan de zuidzijde en ten oosten door de Pelsterstraat.

De binnenstad van Groningen bezit een vroegmiddeleeuws stratenpatroon. De ligging van de nederzetting op het oostelijke uiteinden van de noord-zuid lopende Hondsrug bepaalde de richting van de meeste straten (Hacquebord, 1994).

Het gebied ten zuiden van de Vismarkt en de Grote Markt, wordt doorsneden door vrijwel rechte, evenwijdig aan elkaar lopende straten. Hiervan vormen de Herestraat en de Oosterstraat de belangrijkste doorgaande

2. Groeninga. Het rode vlak markeert het onderzoeksgebied.

verbindingen. Evenwijdig aan de hoofdstraten liggen smallere straten. Waarschijnlijk zijn Gelkingestraat, Pelsterstraat, Haddingestraat en Folkingestraat ontstaan op de afscheidingen van de erven. De laatste drie straten vormen ook deel van het onderzoeksgebied. Archeologisch onderzoek op het terrein van Folkingestraat 37/39 en de Folkingedwarsstraat ondersteunt de veronderstelling dat de Folkingestraat is ontstaan als achterstraat van de Schoolholm (Overbeek, 1996). Ook de Schoolholm maakt deel uit van het onderzoeksgebied. De Schoolholm loopt parallel tussen de Folkingestraat en de Munnekeholm.

De Folkingestraat ontleent zijn naam aan het geslacht Folkerdingh of Folkerdinge, dat in de vroege middeleeuwen in de stad een invloedrijke positie

bekleedde. De straatnaam wordt voor het eerst genoemd in 1439. Het stamhuis van het geslacht stond op de noordwestelijke hoek van de naar hen genoemde straat en de Vismarkt, op de plaats van het huidige café 'De Beurs'. Na het uitsterven van het geslacht werd de naam Folkerdingestraat in de 19de eeuw verbasterd tot Volteren- of Folteringestraat.

De straten Schoolholm, Folkingestraat, Haddingestraat en Pelsterstraat werden in het zuiden met elkaar verbonden door een oost-west lopende straat, de Nieuwstad, die werd aangelegd in 1348 (Overbeek, 1996)

In de 15de eeuw nam de welvaart in de stad toe door de groeiende handel. In 1470 werd besloten de stad aan de zuidkant uit te breiden. Als gevolg hiervan kwam een deel van de oude stadsgracht binnen de omwalling te liggen. Dit nieuwe stadsdeel, dat door de aanwezigheid van middeleeuwse stadsmuren met gracht slecht bereikbaar was, raakte slechts langzaam bebouwd. Dit is de plek van het huidige Gedempte Zuiderdiep. De loodrecht op het Zuiderdiep staande straten waren hiervan afgescheiden door de restanten van de stenen stadsmuur uit 1337. Na verloop van tijd werden deze straten verlengd tot de aan de noordzijde van het Zuiderdiep gelegen weg, waarbij de oude stadsommuring werd doorbroken. Zo werd in 1642 de Kleine Haddingestraat doorgetrokken, in 1667 volgde de verlenging van de Folkingestraat. Het laatste deel van de Folkingestraat heette tot 1890 het jodenstraatje; op verzoek van de joodse bewoners werd de naam Jodenstraatje vervangen door Kleine Folkingestraat of Verlengde Folkingestraat (Overbeek, 1996). Inmiddels is ook dit een deel van de Folkingestraat.

3.2 Bebouwing

De meeste smalle straatjes, stegen en gangen hadden in de middeleeuwen duidelijk het karakter van een achterstraat. Zij werden aangelegd om de behuizingen aan de hoofdstraten aan de achterzijde te ontsluiten voor bevoorrading en opslag. Zo zijn vermoedelijk de Haddingestraat, Folkingestraat en Gelkingestraat als achterstraten ontstaan bij de erven ten zuiden van de markten.

De grote erven werden geleidelijk aan opgesplitst. De op de perceelsscheidingen van de erven gelegen weggetjes en paden ontwikkelden zich tot straatjes, zoals de Folkingedwardsstraat.

De bouwblokken achter de Folkingestraat en de Nieuwstad werden vroeger doorsneden door een wirwar van steegjes en gangen. Vooral ten zuiden van het gedeelte van de Nieuwstad tussen de Folkingestraat en de Haddingestraat waren gangen te vinden met namen als Ekkelbomengang, Zwaantjesgang, Spekkoopersgang en Trouwe arbeidersgang, die naar namen van herbergen zijn genoemd. De gangen gaven toegang tot de kleine woningen op de achtererven.

Toen de stad steeds dichter bebouwd raakte, werden deze gangen geleidelijk aan doodlopende steegjes, of ze verdwenen helemaal. Zo is de Zwaantjesgang door de bouw van de nieuwe synagoge verdwenen in 1906. De Ekkelbomengang, welke naast Nieuwstad 39 loopt, is nog te herkennen evenals de Bredegang, tussen de Folkingestraat en de Haddingestraat, al is deze gang tegenwoordig bekend als Haddingedwardsstraat (Overbeek, 1996).

3.3. Joodse vestigingsgeschiedenis

Tot 1796 waren joden niet vrij om te wonen waar ze wilden. De meeste van hen woonden in grote steden in het westen van het land, in de kleine gemeenten rond de voormalige Zuiderzee of in het grensgebied met Duitsland. Na de burgerlijke gelijkstelling in 1796, hadden zij de mogelijkheid om zich overal te vestigen en joodse gemeenten op te richten.

De eerste joden verschenen in Groningen vanaf het midden van de 16de eeuw. Aanvankelijk woonden de Groningse joden niet bij elkaar. Ze hadden zich voornamelijk gevestigd in de Poelestraat, de Steentilstraat en de Gelkingestraat. In 1750 kreeg de gemeenschap toestemming om godsdienstoefening te houden in een huis aan de Steentilstraat. In 1756 werd, met financiële steun van het stadsbestuur, de eerste synagoge gebouwd in de Kleine Folkingestraat. Er werd voor de Kleine Folkingestraat gekozen omdat panden daar relatief goedkoop waren. (Schut, 1993) Na gedeeltelijke afbraak en verbouwing tot synagoge ontstond rond deze synagoge een geliefde vestigingsplaats, met name voor de armere joden. (Seinstra, 1996)

Deze ontwikkeling zou zich door zetten in de periode 1860-1900. In de Nieuwstad was in 1860 al meer dan de helft van de bewoners joods en in 1900 gold dat ook voor de Folkingestraat, die daarom ook wel 'Jodenstraat' werd genoemd. Het bevolkingsregister van 1900 vermeldt 61 joodse hoofdbewoners in de Folkingestraat, 53 joodse hoofdbewoners in de Nieuwstad en 43 aan het Gedempte Zuiderdiep.

In 1852 ontstond er verdeeldheid in de joodse gemeente over het invoeren van een koor en splitste het orthodoxe deel zich af en richtte de Oud-Israëlitische

3. Synagoge van de afgescheidenen aan het Gedempte Zuiderdiep, ca 1930

Gemeente op. Deze beschikte over een eigen begraafplaats en over een eigen synagoge aan het Gedempte Zuiderdiep. Pas in 1881 werden de beide gemeenten weer herenigd. De synagoge aan het Zuiderdiep werd in eerste instantie gebruikt als tweede synagoge, maar na de bouw van de nieuwe synagoge in 1906 was de synagoge aan het Zuiderdiep overbodig geworden. Het gebouw werd in 1933 gesloopt om plaats te maken voor de woning van architect Joh. Prummel.

De volgende paragraaf zal ingaan op de synagoge van de stad Groningen. Vervolgens zal de geschiedenis van de joden in Groningen verder worden besproken.

3.4. Joodse Synagoge

3.4.1. Jubilea

De Joodse synagoge in Groningen viert dit jaar haar honderdjarig bestaan. Het gebouw aan de Folkingestraat kent een bewogen geschiedenis, het heeft namelijk al uiteenlopende functies gehad. Tegenwoordig doet de synagoge weer dienst als gebedshuis, en is er een gedeelte ingericht als tentoonstellingsruimte. Door deze twee functies wordt het gebouw intensiever gebruikt, en is deze voor iedereen toegankelijk. In de tentoonstellingsruimte zijn in 2006 verschillende

activiteiten georganiseerd om het honderd jarig bestaan van het gebouw te vieren.

De bouw van de huidige synagoge in 1905 betekende de afbraak van het oude, in 1756 stammende gebedshuis. Het nieuwe gebouw is namelijk op de plek van de oude synagoge komen te staan. Dit betekent dat er al 250 jaar een synagoge op deze plek in de Folkingestraat staat. Naast de twee genoemde jubilea is het ook nog eens 25 jaar geleden dat de huidige synagoge is gerestaureerd, en weer als gebedshuis in gebruik is genomen.

4. Synagoge Folkingestraat

3.4.2. *Bouw van de synagoge*

Op 30 juni 1905 werd de eerste steen gelegd van het door Tjeerd Kuipers (1857-1942) en Ytzen van der Veen ontworpen gebedshuis. Beide gereformeerde architecten hadden al eerder in Groningen gebouwd. Kuiper, afkomstig uit Gorredijk, had als kerkenbouwer een grote naam in Groningen. Van der Veen heeft vele woningen gerealiseerd in de stad, waaronder ook in de omgeving van de synagoge, de joodse wijk.

Dat christelijke architecten synagogen bouwden was bij gebrek aan joodse architecten in die tijd heel gebruikelijk. Om inspiratie op te doen vertrokken Kuiper en enkele bestuursleden van de Joodse gemeente naar Duitsland. Hier maakte hij kennis met de 'moorse' of 'oriëntaalse' bouwstijl. Deze bouwstijl is ook veel in Spanje en Portugal gebruikt, voor het bouwen van synagogen. De

Tjeerd Kuipers (1857-1942)

De in Gorredijk geborene architect was een echte kerkenbouwer. Kuipers ontwierp in de periode 1889-1926 een vijftigtal kerken, hij was hiermee een van de meest productieve kerkenbouwers van zijn tijd. In Groningen bouwde hij naast de Folkingestraat Synagoge ook de Zuiderkerk (1901) en de Westerkerk (1906).

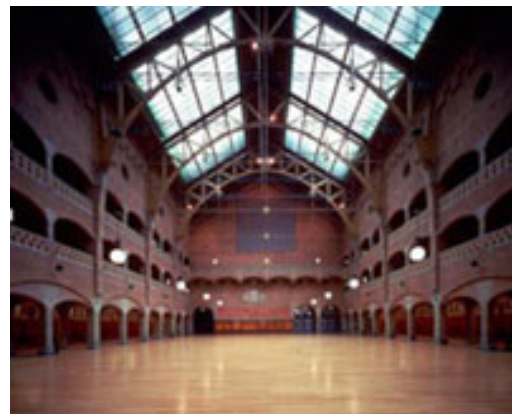
Kuipers heeft vele kerken in Friesland gebouwd, maar later ook in Amsterdam, Utrecht en Den Haag. In Amsterdam heeft hij onder andere voor Sanders en Berlage gewerkt. Buiten de kerkenbouw, heeft Kuipers ook verschillende woningen, winkels, kantoorgebouwen en boerderijen getekend.

joden uit deze landen hebben deze bouwstijl meegenomen naar het noorden, naar Duitsland maar ook naar Amsterdam.

Het jodendom kent geen eigen stijl voor het bouwen van

synagogen. Een synagoge moet aan een aantal eisen voldoen, de vormgeving is hierbij niet van groot belang. In een synagoge moet een plek zijn voor de thorarollen, er moet een tafel zijn waarop gelezen kan worden en het gebouw moet dusdanig zijn gesitueerd dat men kan bidden in de richting van Jeruzalem (Cohen, 2006). De bouwstijl van de gebedshuizen wordt meestal bepaald door de lokale manier van bouwen. Ook in de synagoge van Groningen zijn duidelijk Nederlandse invloeden zichtbaar.

De oriëntaalse sfeer is zichtbaar in de hoefijzerbogen, de koepelvormige bekroning van de beide torens, de ramen en de galerijen. Maar ook de hand van de Nederlandse gereformeerde architect is zichtbaar. Het gebouw bezit een kruisvormige basilicale plattegrond, welke voor gereformeerde kerken veel wordt gebruikt. De invloed van de leermeester van de architect, H. P. Berlage (1856-1934), is zichtbaar in het materiaalgebruik, baksteen uit de regio. Maar ook het interieur kent invloeden van Berlage. Zo heeft de synagoge overeenkomsten met de Beurs van Berlage in Amsterdam.

5. Het interieur van de Synagoge voor de Tweede Wereldoorlog.
6. Het interieur van de Beurs van Berlage te Amsterdam.

In 1906 werd de synagoge ingewijd en in gebruik genomen. De Joodse Gemeente had een ruime nieuwe gebedsruimte, maar met de gemeente zelf ging het minder goed. Steeds meer joden verkozen buiten de joodse buurt te gaan wonen. Eind negentiende eeuw ontstond er een tweedeling binnen de gemeente. Een arme, meer traditioneel georiënteerde groep die veelal nog binnen de grenzen van de joodse buurt leefde. De andere, meer welvarende groep, koos ervoor om zich buiten de buurt te gaan vestigen. Hoe de joodse gemeenschap zich onder 'normale' omstandigheden verder had ontwikkeld zullen we nooit

weten. Vanaf mei 1940 speelden plotseling hele ander dreigingen. Het joodse leven stond op het spel.

3.4.3. *De synagoge als opslagplaats en stomerij*

Vanaf het eerste transport op 10 juli 1942 werd de joodse bevolking van Groningen, in ongeveer zeven maanden tijd weggevoerd. Op last van de Duitsers werd de synagoge in 1943 gesloten. Het gebouw werd leeggeroofd en verwaarloosd en deed dienst als opslagplaats voor radio's tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Twee weken na de bevrijding begonnen onder leiding van een Canadese rabbijn de eerste diensten weer. Het gebouw bevond zich echter in een zeer slechte staat en bleek ook veel te groot voor de naoorlogse gemeenschap. Vandaar dat men ervoor koos om in 1945 de jeugdsjoel in de Folkingedwardsstraat als gebedshuis te gebruiken.

7. Synagoge als wasserij 'Astra'.

De synagoge in de Folkingestraat stond dus leeg, en in 1951 besloot de joodse gemeente het gebouw af te stoten en het te verkopen aan de 'Chemische was en ververij Astra'. Dit betekende het begin van een grootschalige verbouwing. Het voormalige gebedshuis werd aangepast om als wasserij te kunnen functioneren. Dit betekende dat de bovengalerijen

werden dichtgemetseld en dat er in de dwarsschepen plafonds werden aangebracht. Er werd een ruimte gecreëerd voor 350 kerkgangers, de eigenaar van de stomerij was namelijk tevens voorzitter van de Apostolische Genootschap.

In 1973 bleek 'Astra' niet langer rendabel en had ook het Apostolisch Gemeenschap een ander locatie gevonden. De eigenaar bood het gebouw te koop aan, maar ook nu bleken kopers onvindbaar. Jarenlange leegstrand en de verwaarloosde staat waarin het gebouw verkeerde, leken sloop haast onvermijdelijk te maken.

3.4.4. *Stichting Folkingestraat Synagoge*

In 1975 werd de Stichting Folkingestraat Synagoge opgericht, met als doel de synagoge te behouden en te restaureren. Er waren in eerste instantie niet veel

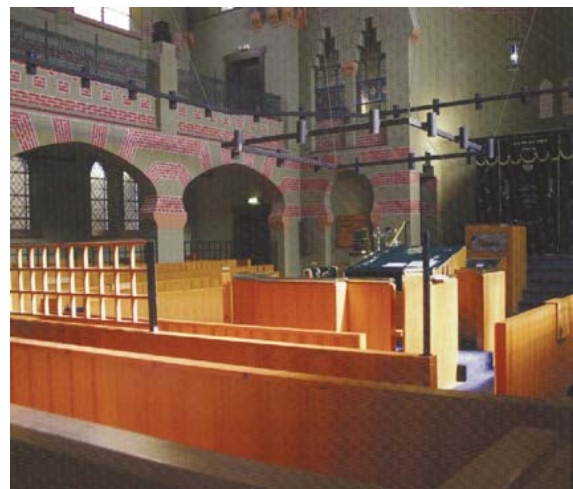

8. Joods Monument aan de Verlengde Hereweg.

Groningers die voor deze plannen waren. Men was van mening dat niet alle oude gebouwen in de stad konden worden gehouden, en aan een monument voor de joden had Groningen wel genoeg. Hiermee werd het monument aan de Verlengde Hereweg bedoeld.

Een stevig politiek debat ging aan de restauratie vooraf. In 1976 ging het stadsbestuur overstag en kocht het verwaarloosde gebouw voor fl.160.000. Drie jaar later, toen de restauratieplannen uitgedacht waren kon worden gestart met het opkappen van de sjoel. De architect A. Th. Dubbeling heeft de restauratie geleid.

Voor het interieur heeft hij de hulp ingeroepen van P. Cohen uit Amsterdam. Cohen is interieurarchitect en werkzaam aan de Rietveld academie in Amsterdam. Dubbeling had geen ervaring met het restaureren van synagogen en ook geen idee hoe hij het beste een synagoge in kom gaan richten. Vandaar dat hij de joodse interieurarchitect om advies heeft gevraagd. In 1981, 75 jaar na de oprichting van het gebouw, kon de synagoge plechtig worden heringewijd, en inmiddels wordt de synagoge aan de Folkingestraat al weer 25 jaar gebruikt als gebedshuis en cultuuruimte.

9. Interieur synagoge Groningen, na de restauratie in 1981, naar ontwerp van P. Cohen.

3.5. **De joodse buurt na 1945**

Het grootste gedeelte van de joodse bevolking zou na de Tweede Wereldoorlog niet terugkeren uit de kampen. Behalve de synagoge raakte de gehele voormalige joodse buurt in verval. Het gebied stond bekend als

achterstandsbuurt, dit werd mede versteekt doordat in de jaren zestig de prostitutie zich aan de Nieuwstad had gevestigd.

Eind jaren tachtig van de twintigste eeuw veranderde dit langzaam. Vooral in de Folkingestraat vestigden zich allerlei verschillende activiteiten: galeries, boekhandels, eethuisjes en kledingboetiekjes. De diversiteit werd versterkt door de multiculturele achtergrond van de winkeliers. Door de komst van het Groninger Museum in de zwaaihoek van het Verbindingskanaal kreeg de Folkingestraat een rechtstreekse verbinding met het hoofdstation van de stad. Hierdoor werd de straat voor winkeliers nog aantrekkelijker om zich te vestigen. (de Boer, 1997)

De herinrichting van de straat in het kader van het "Binnenstad Beter" beleid van de gemeente betekende het begin van het nieuwe leven in de straat. Veel bezoekers van de stad leerden de straat kennen als een samensmelting van verschillende kunst- en cultuuruitingen.

De Folkingestraat is door de komst van het museum veel levendiger geworden, en tegelijkertijd is het juist voor deze straat belangrijk om de geschiedenis niet te vergeten. Vandaar dat er is gekozen om een aantal kunstobjecten in de straat aan te brengen. De onopvallende werken verwijzen naar de geschiedenis en de vorige bewoners van dit stadsdeel.

Zoals uit de voorgaande hoofdstukken is gebleken, is er naar de joodse geschiedenis en de geschiedenis van de Folkingestraat en omgeving al het nodige onderzoek gedaan. Om meer te kunnen zeggen over de relatie tussen de identiteit en de gebouwde omgeving zal de bouwgeschiedenis in kaart moeten worden gebracht. Vooral van belang hierbij zijn de gegevens omtrent de bouw en verbouw van de panden en de personen die hierbij betrokken zijn geweest, de architecten en de opdrachtgevers.

10. Folkingestraat tegenwoordig.

4. Onderzoek

4.1. Archief

Om de bouwgeschiedenis van het stadsdeel omsloten door het A-Kerkhof, Munnekeholm, Gedempte Zuiderdiep en de Pelsterstraat te achterhalen is de bouwdocumentatie van de gemeente Groningen bestudeerd. Deze archieven zijn voor iedereen toegankelijk, zeker ook voor studenten. Vanaf 1900 zijn hier voor alle bouwplannen in de stad Groningen de bouwvergunningen en

11. Onderzoekgebied.

bouwtekeningen bewaard. Gegevens van voor 1900 zijn te vinden in de Groninger Archieven. Voor het onderzoek is de huidige situatie van belang, vandaar dat de gegevens grotendeels uit de bouwdocumentatie van de afdeling Ruimtelijke Ordening en Economische Zaken van de Gemeente Groningen aan het Zuiderdiep zijn gehaald.

Door het invoeren van een straatnaam en huisnummers in een computerprogramma kan hier worden gezocht naar de nummers van de bouwdoSSIers. De bouwdoSSIers bevatten alle aanvragen en uitgaven van bouwvergunningen van het desbetreffende pand. Naast de vergunningen

bevatten de dossiers alle briefwisselingen omtrent de bouwtoestand van het gebouw. Naast deze documenten bevatten de dossiers een map met bouwtekeningen.

De oudste documenten die in deze dossiers kunnen worden gevonden zijn van rond 1900. Het werd toen namelijk gemeentes verplicht gesteld bouwdossiers vast te leggen van de gebouwde omgeving. In dit stadsdeel bevatten de meeste dossiers documenten van rond 1900, aangezien het hier om een deel van de Middeleeuwse binnenstad gaat, en het stadsdeel dus al bebouwd was op het moment dat gemeentes verplicht werden dossiers bij te gaan houden van nieuwbouw en verbouwingen. Van sommige percelen zijn twee dossiers te vinden. Dit heeft dan te maken met een nieuwbouw, waarvoor de oude bebouwing geheel is gesloopt. Van zowel de oude als de huidige situatie is dan een dossier aanwezig.

De bouwdossiers kunnen in omvang nogal van elkaar verschillen. Sommigen bevatten slechts enkele vellen papier en één of twee tekeningen, van andere, vaak omvangrijke gebouwen, is het dossier meer dan 20 cm dik.

Voor een aantal monumentale panden heeft de gemeente om verschillenende redenen nader onderzoek verricht. Het gaat hier om de Rijksmonumenten, de Gemeentelijke Monumenten en de Beschermd Stadsgezichten. De informatie omtrent verbouwingen en restauraties van deze panden bevindt zich bij de afdeling Bouwen en Wonen van de Gemeente Groningen. Deze afdeling is tijdelijk aan de Oosterstraat gevestigd.

4.2. Methodologie

De bestudeerde bouwdossiers van de gemeente geven een goed beeld van de bouwgeschiedenis van een stadsdeel. Door deze grondig te bestuderen kan nauwkeurige en betrouwbare informatie worden verkregen die voor de beantwoording van de hoofdvraag relevant zal zijn.

Van alle gegevens is een Excel bestand gemaakt (zie bijlage A). Hierin zijn voor alle straten, per huisnummer, de bouwactiviteiten opgenomen die voor het huidige pand van belang zijn. Reeds afgebroken of afgebrande panden zijn niet

opgenomen. Aan de hand van de huidige situatie wordt gekeken wat er joods is aan de voormalige joodse buurt.

De gegevens uit de dossiers zijn aangevuld met gegevens uit de literatuur. Zoals reeds is vermeld zijn er verschillende publicaties verschenen over het onderzochte stadsdeel van Groningen.

4.3. Betrouwbaarheid en validiteit

Er is voor onderzoek van de bouwdoSSIERS gekozen aangezien dit de meest volledige weergave is van de huidige opbouw van het onderzoeksgebied. Door deze gegevens te verzamelen kan worden gekeken naar verbanden tussen opdrachtgevers en architecten en datgene wat er is gebouwd. Om op deze manier na te gaan of er sprake is van een joodse architectuur en of deze gebouwde omgeving bijdraagt aan de joodse identiteit van het stadsdeel.

In sommige gevallen was het lastig te achterhalen welk pand precies werd bedoeld in het bouwdoSSIER, aangezien in sommige straten de huisnummering door de jaren heen is veranderd. Maar door te werken met nauwkeurige kadastrale kaarten en de situatie tekeningen uit het doSSIER, kon vaak met zekerheid worden bepaald welk pand in het doSSIER werd bedoeld.

Een ander lastig aspect tijdens het onderzoek was het beoordelen van het verschil tussen een 'nieuwbouw' en een 'grootschalige verbouw'. In veel gevallen zijn woningen en winkels dusdanig verbouwd dat er bijna wel van nieuwbouw kan worden gesproken terwijl de bouwvergunningen dan 'gedeeltelijk veranderen woning/winkel' vermelden.

Naast deze twee aspecten zijn er nauwelijks punten te noemen die de nauwkeurigheid van het archiefonderzoek beïnvloeden.

4.4. Hypotheses

Vele StadJers weten welk stadsdeel er bedoeld wordt met 'joodse buurt'. Er worden door verschillende organisaties op diverse manieren aandacht geschonken aan het feit dat er een joodse gemeente in de stad heeft gewoond.

Ondanks dat er nauwelijks meer joden wonen in het stadsdeel ten zuiden van de markten, wordt de term (voormalige) joodse wijk nog wel gebruikt.

Er zijn dan ook een aantal gebouwen in dit stadsdeel die direct naar het joodse verleden verwijzen. Maar aangezien dit slechts een klein aantal is, wordt verondersteld dat er ook andere bouwhistorische aspecten moeten zijn die naar het joodse verleden verwijzen. En die op deze manier bijdragen aan het in stand houden van het begrip 'joodse wijk' en op deze manier ook bijdragen aan de 'joodse identiteit' van dit deel van de binnenstad van Groningen.

Er wordt verwacht door middel van het onderzoek joodse architecten aan te treffen. En ook een verschil in architectenkeuze tussen de joodse en de niet joodse bewoners van dit stadsdeel voor de oorlog. Naast de verschillen van voor de oorlog, wordt ook verondersteld dat er bij de verbouwingen van na de Tweede Wereldoorlog rekening is gehouden met het joodse verleden.

5. Resultaten van het onderzoek

5.1 Bebouwing

In een van de voorgaande hoofdstukken werd vermeld dat de Folkingestraat en omgeving na de Tweede Wereldoorlog in een steeds slechter wordende toestand verkeerde. De bewoners waren niet naar hun huizen teruggekeerd en de synagoge was te groot geworden voor de overlevenden van de oorlog.

In de bouwdoSSIERS wordt dit ook direct duidelijk. Wat opvalt is dat vele panden van eigenaar veranderen na de oorlog; dat bewoners klagen over stank en ongedierte en dat verschillende woningen door de gemeente onbewoonbaar worden verklaard. De leegstand van de panden had weer tot gevolg dat gezinnen wegtrokken en dat de woonfuncties veranderen in kamerverhuur, oprukkende horeca en prostitutie. Dit laatste blijkt ook uit de bouwdoSSIERS. De gehele buurt kwam hierdoor in een neerwaartse spiraal terecht.

Hoewel de bebouwing oorspronkelijk veel ouder is geweest, wordt het beeld van de Folkingestraat sterk bepaald door het 19de eeuwse uiterlijk van de bebouwing. Deze panden zijn echter vaak aangepast en verhoogd. Velen hebben ook een winkelpui gekregen in de twintigste eeuw.

In de jaren twintig en dertig vond er dan ook een opleving plaats in de bouwactiviteiten in de Folkingestraat. Een aantal pandjes werden vervangen door winkelwoning panden met een strakke architectuur. Folkingestraat 16; I. Nieweg is hier een goed voorbeeld van.

12. Folkingestraat 16, aanvoer bouw materiaal voor nieuwbouw Slager I.L Nieweg, 1926

5.2. Bouwdossiers

5.2.1. Onderzoeksgebied

Na het hebben bestudeerd van alle bouwdossiers van het stadsdeel omsloten door de A-Kerkhof, Vismarkt, Munnekeholm, Gedempte Zuiderdiep en Pelsterstraat vielen de volgende aspecten op:

- Na de oorlog zijn vele panden van eigenaar veranderd. Dit blijkt uit het feit dat voor de oorlog andere opdrachtgevers verbouwingen lieten uitvoeren dan na de oorlog het geval is.
- Verschillende panden zijn vlak voor of na de oorlog als onbewoonbaar verklaard.
- De ontwerpen voor de panden die in de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw zijn ingericht voor de prostitutie zijn allen door hetzelfde architectenbureau getekend, en allen ook in opdracht van dezelfde opdrachtgever.
- Het aantal joodse achternamen van de opdrachtgevers van de verbouwingen en nieuwbouw in de Folkingestraat, Folkingedwardsstraat en de Nieuwstad is het grootst. Het gaat hier om achternamen waar vrijwel zeker kan worden gezegd dat het om joodse namen gaat, voorbeelden hiervan zijn: Cohen, Frank, Hildesheim, Naber, Nieweg, Levie, Van Hasselt, Gerson, Van Gelder, Behr, en Van Dam. Met behulp van de Razzialijsten is voor andere familienamen nagegaan of het hier misschien ook om joodse families ging, deze lijst is al bijlage te vinden in: *Terug van Weggeweest* (Van Gelder, 1993)

5.2.2. Joodse gebouwen

Behalve door de joodse bewoners van het onderzochte stadsdeel, werd het joodse karakter van dit stadsdeel versterkt door de verschillende joodse instellingen. De joodse synagoge, het rabbinaathuis en *Ets Haim* (Boom des Levens) in de Folkingestraat. De joodse scholen: *Tiphereth Bachurim* (sierraad der jongelingen) in de Haddingestraat en aan de Folkingestraat 6. Het gesticht voor oude lieden *Beth Zekenim* (oude lieden huis) aan de Schoolholm. De synagoge van de afgescheidenen aan het Gedempte Zuiderdiep en de

jeugdsynagoge in de Folkingedwardsstraat. (Van der Poel, 2006) In Groningen ontwikkelde zich zo een joodse buurt waarvan de grenzen volgens Van der Poel (Van der Poel, 2004) grofweg werden bepaald door de Haddingestraat, de Schoolholm, de Vismarkt en het (Gedempte) Zuiderdiep. Hoewel de joden in deze buurt nooit de meerderheid vormden, werd de buurt ook door niet-joden gezien als de 'jeudenbuurt'.

De joodse synagoge is 25 jaar geleden gerestaureerd en verkeerd in een goede staat. En is op deze manier ook een duidelijk symbool voor de joodse gemeente. De synagoge is echter niet een heel opvallend pand in de straat. De synagoge is gebouwd aan de kant van het Zuiderdiep, waar de Folkingedwardsstraat erg smal is en het gebouw heeft aan weerskanten aansluitende panden.

Aan de noordkant van de synagoge, op de hoek van de Nieuwstad en het 'Jodenstraatje' werd een

rabbinaathuis gebouwd. Dit pand is in 1890 gerealiseerd naar ontwerp van A. Schram de Jong, toenmalige directeur van de gemeentewerken, op aanvraag van de vice-voorzitter van de NIG (Nederlands Israëlich Genootschap). De eerste steen van het 'kerkelijke badhuis' met vier rituele baden, een winkelhuis en een vergaderzaal voor de Joodse gemeente werd op maandag 12 mei 1889 gelegd door opperrabbijn Abraham van Loen. Het gebouw is opgetrokken in een eclectische stijl met decoratieve kenmerken van de neorenaissance en neoclassicisme en door middel van versieringen in drieën gedeeld (Van Gelder, 2006). Hiermee werden de drie functies van het gebouw aangegeven, maar de architectuur kan niet 'joods' worden genoemd. De plaats van de winkel was zichtbaar door rondboogvensters. In 1988 is het pand door de Stichting Studentenhuisvesting gekocht en gerestaureerd en verbouwd tot studentenwoningen, dit naar een ontwerp van L. W. Barneveld.

13. Rabbinaathuis op de hoek van de Folkingedwardsstraat en de Nieuwstad.

14. Ets Haim, ca 1930

Op het eerste gezicht zijn er geen overblijfselen van *Ets Haim* te vinden in de Folkingestraat 36. Het gebouw, ontworpen door architect P. M. A. Hurman (1863-1944), werd in 1889 officieel geopend. *Ets Haim* was de Israëlitische Leerschool. Deze, in 1870 opgerichte instelling zorgde voor faciliteiten voor die joden die hun kennis van het jodendom wilden vergroten. Alleen mannen konden lid worden van deze vereniging. Kinderen kregen hier onder ander onderwijs in de joodse godsdienst, in 1940 kreeg de jeugd een eigen synagoge in de Folkingedwardsstraat. Van *Ets Haim* is alleen de oorspronkelijke zijmuur nog te

zien. Op bouwtekeningen uit de dossiers is te zien dat in het huidige pand nog een muur uit 1888 is blijven bestaan ondanks de verbouwing van 1952, nadat het pand was verkocht.

De jeugdsynagoge aan de Folkingedwardsstraat 16 werd in 1940 gebouwd naar ontwerp van Kuiler en Drewes. Het gebouw heeft in de periode na de oorlog dienst gedaan als synagoge, aangezien de synagoge in de Folkingestraat te groot was voor de kleine gemeenschap en tevens in een zeer slechte staat verkeerde. In 1982 werd het complex verkocht en omgebouwd tot buurthuis; de voormalige gebedsruimte wordt nu gebruikt als sportzaal. In de nok van de gymnastiekzaal

15. Jeugdsynagoge Folkingedwardsstraat

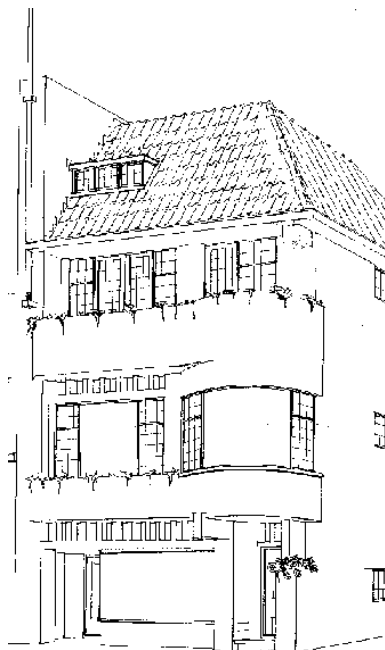
16. Jeugdsynagoge Folkingedwardsstraat ingericht als hoofdsynagoge in de jaren na de oorlog.

bevindt zich nog altijd een raam met daarin een davidster en een uitsparing in de oostelijke muur verwijst naar de plek waar zich voorheen de ark met de gebedsrollen bevond. (Hofman, 2006) Precies tegenover deze uitsparing – onder het basketbalnet – zijn nog de contouren zichtbaar vanwaar eens de tafels met de geboden hingen. Deze bevinden zich tegenwoordig ook in de synagoge.

Op nummer 6 in de Folkingestraat bevond zich een joodse school. De lesstof bestond uit het leren van de beginselen van de thora en het bidden, het Hebreeuwse alfabet en de geschiedenis van het joodse volk. Op de plek van deze school heeft de Stichting Studentenhuisvesting in 1984 studentenwoningen gerealiseerd, naar een ontwerp van Architectenbureau Giezen en van Wissen. Van het schoolgebouw is dan ook niets meer te zien.

De Israëlitische school, bevond zich aan de Haddingestraat, op de plek waar nu de parkeergarage is gebouwd. *Tiphereth Bachurim*, werd op 1 augustus 1815 ingewijd (Van der Poel, 2004). Dit Groningse onderwijsinstituut was uniek in Nederland. Het betrof namelijk de eerste joodse school waar zowel seculier als godsdienstig onderwijs werd gegeven. Na een aanvankelijk goede start ging het joodse armenonderwijs vanaf het midden van de negentiende eeuw sterk achteruit.

In 1852 ontstond er onenigheid binnen de joodse gemeente. Een deel van de gemeente vond de invloed van het christelijke geloof te groot, en koos ervoor zich af te zonderen en onder de naam *Teschuath Jisrael* (Redding van Israël) ontstond er een ultraorthodoxe gemeente. Op 3 juni 1865 werd er een eigen synagoge aan het Gedempte Zuiderdiep in gebruik genomen. In 1881 kwamen de partijen toch weer bij elkaar. (Van Gelder, 2006) In 1930 werd de synagoge aan het Zuiderdiep afgebroken om plaats te maken voor een eigen ontworpen woning van architect Joh. Prummel.

17. Tekening nieuwbouw J. Prummel, 1930

18. Beth Zekenim aan de Schoolholm, huidige situatie.

In de Schoolholm 26-28 werd in 1933 een nieuw tehuis voor oude lieden gerealiseerd, naar ontwerp van de architecten A.W. Kuiler en L. Drewes. *Beth Zekenim*, wat sinds 1899 aan de Schoolholm was gevestigd, was tevens in bezit van de twee naastgelegen panden aan de Schoolholm. Deze architecten hebben meerdere verbouwingen en nieuwbouw opdrachten gerealiseerd voor

de Joodse gemeenschap in de stad Groningen. Dit pand is in 1961 door het Leger des Heils gebruikt, nadat het de functie van oudeliedenhuis voor joodse Groningers in 1943 verloor. In 1977 door de Textielgroothandel Reitsma en Zonen. In de jaren tachtig zijn er in dit pand studentenwoningen gerealiseerd en in 2006 wordt het pand grondig gerenoveerd.

5.2.3 Woningen en winkels

Veel panden in de Folkingestraat zijn door de joodse bewoners ingericht tot winkels. Vaak werd er op de bestaande behuizing een etage gebouwd, zodat de benedenverdieping tot winkel kon worden ingericht. De winkels bevonden zich voornamelijk in de Folkingestraat. De Nieuwstad bestond voornamelijk uit pakhuizen en fabriekspanden.

Een opmerkelijk winkelpand aan de Haddingestraat is het voormalige mode atelier van 'Van Dam en Spoelma'. Dit Nieuwe Zakelijkheid ontwerp is in 1934 gemaakt door de architecten Van Wijk en Broos. Van Dam was een van de joodse ondernemers in dit stadsdeel.

19. Van Dam en Spoelma, ontwerp van Van Wijk en Broos uit 1934

De panden aan de Pelsterstraat zijn door de jaren heen bijna allemaal gekoppeld aan de winkels die hun entree hebben aan de Herestraat, en met de achterzijde grenzen aan de reeds bestaande panden van de Pelsterstraat. In de bouwdoSSIERS zijn dan ook doolhofachtige panden te ontdekken, doordat de bebouwing aan de Pelsterstraat en de Herestraat zelden precies aan elkaar grenzen.

5.2.4 *BedrijfspanDen*

In de bouwdoSSIERS is vaak naar voren gekomen dat bestaande panden zijn verbouwd tot winkelpanden of tot pakhuizen. Dit geeft aan dat er veel bedrijfjes en winkeliers in dit stadsdeel gevestigd waren. Hieronder vormt een korte omschrijving van wat er zoal aan bedrijven en ondernemers in het onderzochte stadsdeel aanwezig waren. Het complete overzicht van de bouwgeschiedenis van de panden van het onderzochte stadsdeel bevindt zich als bijlage in deze scriptie.

Op nummer 34 aan de Folkingestraat is in 1897 een sigarenfabriek achter de behuizing gebouwd in opdracht van A. Westerhuis. In 1985 is dit pand verbouwd tot woonhuis. Folkingestraat 39 was een pakhuis van de Gebroeders Naber. Net als het pand op nummer 49.

Aan de Nieuwstad had J. Scherpenhuizen een pakhuis. Een aantal van deze panden zijn later verbonden met de panden aan het Zuiderdiep. Na de Tweede Wereldoorlog is 'Verffabriek De Rem' in de Nieuwstad gevestigd. Het pand op nummer 20 was voor de oorlog eigendom van H. Van Adelsbergen. In 1944 heeft G. A. de Rem, naar ontwerp van A. Overzet het pand laten verbouwen. Deze verandering van functie en van eigenaar na de oorlog komt veel voor in dit stadsdeel. Dit bevestigt wederom dat er erg weinig joodse Groningers na de oorlog naar de stad zijn teruggekomen.

In de Haddingestraat bevond zich voor de oorlog een lijkkastenfabriek op nummer 5. Op nummer 17 had de Firma Wilhelmie & Co een rubberfabriek. In 1973 is dit pand door het kamerverhuurbedrijf Rubingh verbouwd tot studentenkamers. R. R. Munniks had een timmer en aannemersbedrijf aan de Haddingestraat 28. Deze naam komt in het databestand nog een aantal keren voor. Dan gaat het om verbouwingen die Munniks heeft uitgevoerd.

De panden aan de Vismarkt, het onderzoeksgebied beperkt zich tot de nummers 18 t/m 56, de even nummers, zijn aan het begin van de twintigste eeuw dusdanig verbouwd zodat de begane grond kon worden ingericht tot winkel

of restaurant. Tot ongeveer 1940 bevond zich op nummer 30-32 de Biscuitfabriek 'Victoria', op nummer 28; 'The Vittoria Egyptian Cigarette Company' en op nummer 18; Ruttons Bierbrouwerij 'De Zwarte Ruiters' NV.

De Pelsterstraat loopt achter de drukste winkelstraat van Groningen, de Herestraat. Veel panden aan de Herestraat lopen dusdanig ver door, dat de achterkant uitkomt op de Pelsterstraat. Dit is voor de aanvoer van goederen ideaal. Maar er hebben hier ook verschillende bedrijven gezeten. De Gebroeders Ibelings hebben in 1914 hun kleermakerij op nummer 16, verbouwd. De oudste vermelding van de familie Ibelings dateert van 1890. In dat jaar wordt de gevel verhoogd, en worden er slaapkamers boven het bedrijfspand gerealiseerd. De firma M. M. Maas verbouwde hun bedrijfspand op nummer 21 in de jaren 20 van de vorige eeuw. Op nummer 42 bevond zich aan het begin van de twintigste eeuw de 'Fabriek voor Alcoholvrije Dranken' van H. Bussher. In 1971 bevond zich hier Boekbinderij Ehrends.

Een opmerkelijk gebouw aan de Pelsterstraat is de Julius Oppenheimbank. Dit bankgebouw werd in 1905 naar ontwerp van A. J. Sanders (1869-1909) gerealiseerd. Het pand staat op de hoek met de Kleine Pelsterstraat. De uitbreiding aan de zijde van de Pelsterstraat werd in 1910 door architect A. Th. van Elmpt (1866-1932) ontworpen. De uitbreiding is zo zorgvuldig aan het bestaande aangepast dat de indruk wordt gewekt dat het geheel het werk is van één architect.

Cultureel centrum de USVA bevindt zich in het voormalige Kantoorgebouw Groninger Bank, aan de Munnekeholm 10. Dit bankgebouw is in 1919 gerealiseerd naar ontwerp van de gebroeders Van Gendt AL zn. Het interieur van het gebouw is door de jaren heen diverse malen verbouwd, maar de voorgevel getuigt nog van het Art Deco ontwerp van de Amsterdamse architecten.

20. Van Gendt, bankgebouw uit 1919, tegenwoordig cultureel centrum USVA, Munnekeholm 10.

Familie Van Gendt

Drie generaties Van Gendt hebben maar liefst zeven architecten en ingenieurs voortgebracht. A. L. van Gendt (1835- 1901), de bekendste van hen, was in 1874 de oprichter van een eigen bureau dat al spoedig tot de grootste van het land behoorde. De architecten uit de familie Van Gendt zorgden voor betaalbare, solide, bruikbare en representatieve ontwerpen. De beide zonen van Van Gendt, werden in 1896 als compagnons opgenomen in het bureau. Na de dood van hun vader zetten A. D. N. (1870-1932) en J. G. van Gendt (1866-1925) het bureau voort.

In Groningen hebben de beide broers veel samengewerkt met G. Nijhuis. Deze drie architecten hebben het voormalige bankgebouw ontworpen aan het Akerkhof 36-40, ten westen van de Der A-Kerk in 1906. In 1910 werd eveneens door dit trio het ontwerp voor de 'Algemene Groninger Scheepshypotheekbank' aan het Gedempte Zuiderdiep 139 gerealiseerd. A. D. N van Gendt was verantwoordelijk voor het ontwerp van het 'Kantoor Groninger Bankvereniging Schortinghuis & Strikker' (1917), het huidige pand van De USVA aan het Munnekeholm 10 (Keuning, 1999).

5.2.5. Scholen

Naast de reeds genoemde joodse scholen, bevonden zich in dit stadsdeel vooral in de Schoolholm verschillende onderwijsinstellingen. Schoolholm 5 was school voordat Patrimonium hier appartementen realiseerde. De huishoudschool bevond zich op nummer 8.

Op de locatie van de ziekenzaal van het Heiligen Geest-Gasthuis aan de Pelsterstraat, waarover de volgende paragraaf zal gaan, is in 1862 de 'Rijkshogere Burgerschool' gebouwd, naar ontwerp van J. G. Beusekom, later werd dit de 'Rijkskweekschool voor Onderwijzers' en sinds 1988 is het gebouw ingericht als werkruimte voor Kunstenaars (Houting, 2005).

In 1849 wordt aan de Nieuwstad 12 de Zuiderbewaarschool geopend. De school was bestemd voor kleuters vanaf twee jaar waarvan de ouders behoeftig waren.

5.2.6. Gasthuizen

Het oudste gasthuis van de stad Groningen bevindt zich aan de Pelsterstraat; het Heiligen Geest-Gasthuis. Dit gasthuis werd in 1267 door de bisschop van Utrecht ingewijd. Het gasthuis bood onderdak aan ouderen en

21. Heiligen Geest-Gasthuis in de Pelsterstraat.

minder validen, later waren er echter ook kamers beschikbaar voor reizigers. Het complex was vroeger groter dan nu, het liep door tot aan het Gedempte Zuiderdiep. Hier bevonden zich de voorraadschuren, en aan de noord kant van het complex bevonden zich moestuinen (Hofman, 2003) In de loop der eeuwen werd het gasthuis vele malen verbouwd en gerenoveerd.

In de Haddingestraat bevond zich eveneens een gasthuizen, het Juffer Margaretha Gasthuis op nummer 19-21 en het St. Martius Gasthuis, op nummer 22. Van het St. Martius gasthuis is alleen nog een gevelsteen te zien, boven de gang, naast het pand waar het gasthuis heeft gestaan. In de Haddingedwardsstraat, waar ook een gasthuis heeft gestaan, herinnerd alleen de inspringende rooilijn aan de locatie waar tussen 1450 en 1689 een gasthuis heeft gestaan. Het gasthuis of oude liedenhuis voor de joden, was het reeds besproken *Beth Zekenim* aan de Schoolholm.

5.2.7. Stadsvernieuwing

In de jaren tachtig van de twintigste eeuw heeft woningstichting Patrimonium verschillende appartementencomplexen in het onderzochte stadsdeel van

22. Appartementen complex Patrimonium aan de Schoolholm.

Groningen gerealiseerd. De meeste zijn nieuwbouwprojecten, waarvoor oude bebouwing is gesloopt. Het project aan de Haddingestraat 25 is een voorbeeld van het veranderen van een bestaand pand tot huurwoningen. Wat opvalt is dat Patrimonium de enige woningstichting is die in dit stadsdeel projecten heeft uitgevoerd. Bijlage C. geeft de adressen en de bouwjaren weer van de verschillende panden. In de meeste gevallen is er sprake van nieuwbouw, een aantal woningen bevinden zich echter in een gerestaureerd en/of monumentaal

pand. Een opmerkelijk aspect is dat Patrimonium de ontwerpen, bijna allemaal heeft laten maken door de architecten Sijpkens en Oving of ARO Architecten uit Zoeterwoude.

De nieuw gerealiseerde ontwerpen houden op geen enkele manier rekening met de oude omliggende gebouwen. Wel zijn sommige panden voorzien van winkels op de begane grond, dit alleen op plekken waar de oude bebouwing ook een winkelpand bevatte.

5.2.8. *Prostitutie*

De Nieuwstad is tegenwoordig een van de twee raamstraten van Groningen. Vanaf de jaren tachtig van de twintigste eeuw zijn vele panden in deze straat door opdrachtgever L. F. J. van Kammen, naar een ontwerp van Architectenwinkel geschikt gemaakt voor raamprostitutie. In bouwdoSSIERS staat dit vermeld als 'centrumvoorziening'. Van Kammen is met vijftig ramen een van de grootste

24. Raamprostitutie aan de Nieuwstad.

exploitanten in Groningen. Van Gelder (Van Gelder, 1996) vermeld in een overzicht van de winkeliers in de periode 1925/1940 aan de Folkingestraat ook dat er op nummer 27 een bordeel aanwezig was. Dus de prostitutie was ook al voor de Tweede Wereldoorlog in dit stadsdeel aanwezig.

5.2.9 *Architecten*

Een aantal architecten hebben meerdere ontwerpen gemaakt in het onderzochte deel van de binnenstad van Groningen. De grafiek hieronder geeft van de architecten het aantal gerealiseerde projecten weer. Het gaat niet alleen

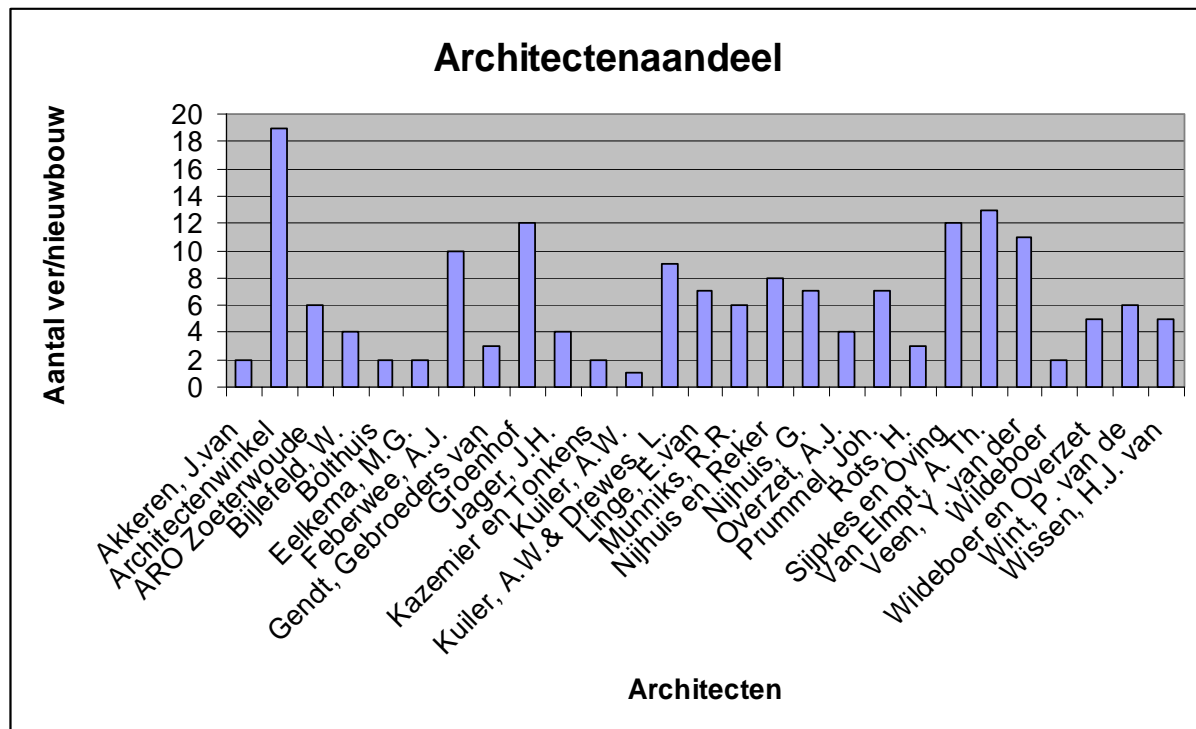
Architectenwinkel

De architectenwinkel heeft in de jaren tachtig van de twintigste eeuw vele ontwerpen gemaakt in opdracht van L. F. J. van Kammen. Van Kammen liet vele panden aan de Nieuwstad geschikt maken voor de raamprostitutie.

Architectenwinkel is de naam van het bureau van Jan Kamp. Het bureau was gevestigd aan het Gedempte Zuiderdiep 131. Kamp reed in een bestelbusje, met achterin een tekentafel. Op deze manier kon hij ter plekke tekeningen maken of wijzigen voor de opdrachtgevers. De naam Architectenwinkel was dan ook laagdrempelig bedoeld. Deze opzet past goed in de egalitaire mentaliteit van de jaren zeventig en tachtig.

om nieuwbouw, in sommige gevallen is er sprake van een grootschalige verbouw.

Opvallend is dat het bureau Architectenwinkel het grootste aantal verbouwingen in dit stadsdeel heeft gerealiseerd. Zoals in de vorige paragraaf is aangegeven gaat het hier vooral om panden aan de Nieuwstad, welke door Architectenwinkel zijn veranderd zodat ze door de raamprostituees kunnen worden gebruikt. Het bureau van Architectenwinkel zat aan het Gedempte Zuiderdiep en dus dichtbij de Nieuwstad. De locatie van het bureau kan voor de opdrachtgevers hebben meegespeeld in de keuze voor het architectenbureau voor het tekenen van de verbouwingen en nieuwbouwopdrachten in dit deel van de stad.

6 *Architectuur, geschiedenis en identiteit van het onderzoeksgebied*

6.1. Joodse architectuur

6.1.1. *Architectuur van het onderzoeksgebied*

De huidige bebouwing in het onderzochte deel van Groningen kent geen architectuur die verwijst naar de joodse geschiedenis van dit stadsdeel. Ook de synagoge is niet een typisch voorbeeld van joodse architectuur. Er kan zelfs worden afgevraagd of er wel joodse architectuur bestaat. De door de joodse bevolking gerealiseerde panden en dus ook de synagoge past goed binnen de bouwstijl van de Groningse binnenstad. De synagoge verwijst dan ook eerder naar de architectuur van Berlage dan dat hier wordt verwezen naar joodse voorgangers. Cohen geeft ook aan dat het vooral van belang is dat het gebouw goed functioneert, de esthetische kwaliteiten zijn van minder groot belang (Cohen, 2006).

De synagoge herinnert dan ook wel naar de joodse gemeenschap van de stad, en naar het feit dat dit het stadsdeel was waar tot voor de Tweede Wereldoorlog vele joden woonden. Naast de synagoge en de jeugdsynagoge in de Folkingedwardsstraat, *Ets Haim*, het voormalige Badhuis en *Beth Zekenim* zijn het vooral ook de later aangebrachte symbolen die verwijzen naar de joodse geschiedenis van dit deel van de binnenstad.

De huidige synagoge heeft naast de functie van gebedshuis tegenwoordig ook een meer publieke functie. Het voorste deel wordt ook voor tentoonstellingen en lezingen gebruikt. Op deze manier is de synagoge toegankelijk voor een breed publiek. Dit was nodig aangezien de Stichting Folkingestraat Synagoge het belangrijk acht dat het geheel gerestaureerde pand moet worden gebruikt en een levendig punt in de Folkingestraat moet zijn. Het ontwerp van het huidige interieur is tijdens de restauratie van 1981 gemaakt door de interieurarchitect Piet Cohen. Architect Dubbeling heeft destijds de hulp ingeroepen van deze joodse interieurarchitect. Op deze manier is het interieur van de synagoge het enige in de Folkingestraat dat is ontworpen door een joodse architect. De functie van de synagoge is dus wat veranderd, maar het pand herinnert nog aan de joodse geschiedenis.

6.1.2. *Joodse architectuur na de Tweede Wereldoorlog*

De twee beroemdste joodse architecten vandaag de dag zijn Frank Gehry (geboren Goldberg) en Richard Meier. Maar ook namen als Peter Eisenman, Robert Stern, Bernard Tschumi en Daniël Libeskind zijn niet onbekend in de architectuurwereld. Zijn de werken van bovengenoemde architecten met elkaar te vergelijken, en zijn er typisch joodse aspecten in hun ontwerpen zichtbaar?

Herbert Muschamp, de architectuurcriticus van de New York Times heeft in de door hem geschreven artikelen over joodse architectuur, hier niets over kunnen bedenken wat zou duiden op een bindende stijl of motief.

Joods Museum Berlijn

Het in 1999 vervaardigde Joods Museum in Berlijn is van de hand van Daniël Libeskind (1946), een Amerikaanse architect van Poolsjoodse afkomst. De plattegrond van het museum heeft de vorm van een davidster en de indeling is dusdanig complex dat de bezoeker expres in verwarring wordt gebracht (Watkin, 2000). De lange, smalle zalen met hellende vloeren en scherp zigzaggende wendingen zijn ontworpen om een gevoel van verlies en desoriëntatie op te roepen. De zalen worden van elkaar onderscheiden door lege ruimtes, deze staan symbool voor de gevoelens van de joden die de Tweede Wereldoorlog wel hadden overleefd.

Aaron Betsky, directeur van het NAI in Rotterdam, is van mening dat pas door de holocaust er zoiets als joodse architectuur is ontstaan. De joodse geschiedenis kent nauwelijks een bouwkundige traditie. Joden waren een nomadisch volk, ze pasten hun bouwwerken aan de locale omgeving aan, en de locale bouwkundige tradities volgens Betsky. De kampen die tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn gebouwd, werden de fysieke en ruimtelijke uitdrukking van wat iemand in negatieve zin tot jood maakt. De kampen gaven de eeuwenlange onderdrukking een vaste, rationele vorm. En vanuit deze vorm kwamen de grote herinneringsprojecten voort, zoals bijvoorbeeld in Berlijn. Het zijn lege, doodlopende ruimten die je alleen maar confronteren met verlies en bijna vergeten geweld, niet met de levens die in de kampen vernietigd werden. De monumenten hebben vaak niets te maken met wat je onder de joodse traditie zou kunnen verstaan. (Betsky, 1998).

24. Joods Museum Berlijn

Voorlopig doen maar weinig joodse architecten iets waaruit hun erfgoed zou kunnen blijken. De reeds genoemde architecten verschillen dan ook enorm en het valt niet mee om in hun werken iets te ontdekken wat door zou kunnen

25. Synagoge ontworpen door Frank Lloyd Wright

gaan voor judaïstisch. Zelfs de opmerkelijkste synagogen in Amerika uit de naoorlogse periode zijn ontworpen door niet-joden, van Frank Lloyd Wright tot William Bruder.

Toch zijn er enkele bouwwerken waarin het judaïsme een centrale rol heeft. Het duidelijkste voorbeeld hiervan is het Joods Museum in Berlijn, ontworpen door Daniël Libeskind.

6.2. Joodse geschiedenis

In de stad Groningen wordt op verschillende manieren aandacht geschonken aan het feit dat er in het zuidelijke deel van de binnenstad, voor de Tweede Wereldoorlog een joodse gemeenschap heeft gewoond. Zo worden er bijvoorbeeld stadswandelingen georganiseerd door DwarsDiep (Politiek en Cultureel Debatcentrum Groningen) en is de Stichting Folkingestraat synagoge actief in het organiseren van tentoonstellingen in de synagoge. Vele Stadgers zijn zich er dan ook van bewust dat er een joodse wijk in Groningen is geweest.

Wanneer verschillende stadswandelingen en stadsgidsen van de VVV van Groningen worden bestudeerd, valt op dat in de meeste gevallen de joodse wijk wordt genoemd. In veel gevallen komt de Folkingestraat en de synagoge aan de orde. Dit is bijvoorbeeld het geval in *Welkom in de stad Groningen, Stadswandeling Route Zuid*:

“De synagoge aan het eind van de straat is in 1906 gebouwd in Spaans Moorse stijl. Boven de ingang staat de Hebreeuwse tekst: ‘Gezegend bent

u bij het binnentreden, gezegend bent u bij het uitgaan.' Tijdens WOII buiten gebruik gesteld; sinds 1981 weer in gebruik als Synagoge." (VVV Groningen, 2006)

De kinderwandeling in dezelfde reeks stadswandelingen van de VVV Groningen gaat echter dieper in op de geschiedenis van dit stadsdeel. Hierin wordt vermeld dat er vele joden in dit stadsdeel hebben gewoond en dat zij tijdens de Tweede Wereldoorlog de stad hebben moeten verlaten. Naast een stukje geschiedenis wordt uitleg gegeven over de verschillende monumenten die er in de Folkingestraat zijn aangebracht, ter nagedachtenis aan de geschiedenis van dit stadsdeel.

Van Dijk (Dijk, van, 1999) beschrijft de geschiedenis van de joden in de stad Groningen uitvoerig. Naast een beschrijving van de bouw van de synagoge, en de verschillende monumenten gaat hij ook in op het sociale leven van de joodse bevolking. Zo komt onder ander het succes van de joodse voetbalverenigingen *Raven* en *Ha Koah* aan de orde. In deze gids *Stadstour Groningen, 25 keer anders* is ook een prostitutie tour opgenomen. En hier komt dan ook het onderzoeksgebied aan de orde.

In een uitgave van de ANWB, die gericht is op het winkelende publiek wat op zoek is naar iets bijzonders op het gebied van winkelen, eten en uitgaan, wordt de Folkingestraat wel weer uitvoerig genoemd, en komen verschillende winkels ook aan de orde.

'Nergens anders rijgen winkeltjes uit alle werelddelen zich zo broederlijk aaneen als in deze voormalige joodse buurt.' (Hoekstein, 2002)

In de Folkingestraat zijn een aantal kunstobjecten aangebracht welke naar de geschiedenis van de straat verwijzen, en dus ook naar het joodse verleden van dit stadsdeel. De werken zijn in 1994 aangebracht, en vormen onderdeel van het 'Kunst op Straat' beleid van 1990. De kunst heeft als doel de blik op een andere werkelijkheid te richten en op deze manier stil te staan bij plekken die anders niet zouden worden opgemerkt (de Boer, 1997)

In de bestrating van de Folkingestraat zijn een aantal bronzen maanvormen in het plaveisel aangebracht, van volle maan tot nieuwe maan. Wanneer de verschillende maanvormen samen zouden worden gebracht, ontstaat er een oog. Het woord maan betekent in het Hebreeuws oog en is

bovendien verbonden aan het getal elf. Voor de kunstenaar, Joseph Semah, vormt de maancyclus een metafoor voor de levenscyclus en de cycli waaruit geschiedenis

en toekomst zijn opgebouwd.

26&27. Maanvormen in plaveisel van Folkingestraat.

In de zijgevel van het laatste pand, aan de rechterkant van de Folkingestraat, op de hoek met

het Gedempte Zuiderdiep, is het kunstwerk *Portaal* aangebracht. In een blinde muur plaatste Gert Sennema een deur met daarvoor een opstapje. Op het eerste gezicht ziet de deur eruit als elke andere deur, maar bij nader inzien ontbreekt de deurklink. Achter deze gesloten deur ligt de geschiedenis van de Folkingestraat verborgen. Een geschiedenis die niet meer naverteld kan worden, omdat de bewoners die er eens leefden de Tweede Wereldoorlog niet hebben overleefd.

28. Emaillen bord met foto uit het begin van de twintigste eeuw, in de Folkingestraat..

Het werk van Allie van Altena bestaat uit verschillende emailen bordes met foto's uit het begin van de twintigste eeuw. De foto's zijn op de plek gemaakt waar ze nu hangen. Ze fungeren als spiegel van het verleden. Als toeschouwer wordt je getuige van wat zich hier eens afspeelde, zoals een straatfeest of de uitvoering van een toneelvereniging. Het feestgevoel wordt extra versterkt door de gekleurde cirkels die zij over de foto's

heeft aangebracht.

In het pand om nummer 23 woonde voor de Tweede Wereldoorlog het slagersechtpaar De Swaan. Deze slager was een van de vele joodse winkeliers

die hebben bijgedragen aan de bloei van de Folkingestraat. Geregeld werden hier paarden aangevoerd en de gang naar het slachthuis ingedreven. De herinnering aan deze gebeurtenissen worden in stand gehouden door het werk van Marijke Gémessy. Zij heeft tussen de nummers 23 en 25 een reliëf uit keramiek

29. *Portaal*, op de hoek van de Folkingestraat en het Gedempte Zuiderdiep.
30. Kunstwerk tussen de panden 23 en 25 aan de Folkingestraat.

aangebracht wat de achterkant van een paard verbeeld.

Het laatste kunstwerk in de Folkingestraat wat in het kader van 'Binnenstad Beter' is aangebracht, is het werk van Peter de Kan, met de titel *Ook Hier*. Op de zijmuur van het pand Folkingestraat 9 is het woord '(Weggehaald)' gefreesd. De kunstenaar wil hiermee het gemis en de leegte benadrukken in de joodse en Groninger gemeenschap na de Tweede Wereldoorlog. Door het woord tussen haakjes te zetten, wordt het niet aanwezig zijn nog eens extra geaccentueerd (Broekema, 2001)

6.3. Joodse identiteit

De identiteiten die aan het onderzoeksgebied worden toegekend worden bepaald door verschillende aspecten. Dit onderzoek richt zich op de joodse identiteit, en hoe deze in stand wordt gehouden.

Allereerst speelt de synagoge een belangrijke functie bij het in stand houden van deze joodse identiteit. Doordat het gebouw sinds de jaren tachtig weer in een goede staat fungeert benadrukt dit gebouw de joodse geschiedenis van dit stadsdeel. Naast de geschiedenis blijft ook de joodse identiteit bestaan doordat de synagoge ook tegenwoordig nog als gebedshuis wordt gebruikt. De synagoge wordt naast gebedshuis ook als tentoonstellingsruimte gebruikt. Doordat het gebouw een publieke functie heeft, is de synagoge voor iedereen toegankelijk. Hierdoor wordt de synagoge meer gebruikt, wat het gebouw ten goede komt, maar hierdoor worden ook meer mensen bewust van de geschiedenis van dit stadsdeel en wordt ook nu nog de joodse identiteit aan dit stadsdeel toegekend.

De synagoge is in 1906 gebouwd, in 1981 gerestaureerd en staat op een plek waar in 1756 de eerste synagoge van Groningen werd gebouwd. Dit zijn in 2006 dan ook 3 jubilea rondom het bestaan van dit gebouw. Op verschillende manieren wordt hier aandacht aan besteed. Zo zijn er in 2006 verschillende lezingen geweest; over de bouw en restauratie van de synagoge, de joodse gemeenschap en het joodse leven in Groningen. Naast de georganiseerde lezingen zijn er ook een aantal boeken verschenen ter gelegenheid van de verschillende jubilea. Zowel de lezingen als de boeken versterken wederom het besef van de joodse geschiedenis van dit stadsdeel. Hierdoor blijft de joodse identiteit van het stadsdeel in stand gehouden.

De geschiedenis van de Folkingestraat wordt benadrukt door de verschillende kunstobjecten die in 1991 in deze straat op verschillende plekken zijn aangebracht. Deze objecten zorgen ervoor dat voorbijgangers worden herinnerd aan het verleden, en ook het joodse verleden van deze straat en stadsdeel. Hierdoor wordt ook het toekennen van de joodse identiteit aan dit stadsdeel in stand gehouden.

Hetzelfde geldt voor de stadswandelingen die bij de VVV in Groningen zijn te verkrijgen. In alle gidsen staat de Folkingestraat en de synagoge genoemd.

De voorgaande aspecten benadrukken het verleden en herinneren aan de gebeurtenissen en houden op deze manier de joodse identiteit van dit stadsdeel in stand.

6.4. Wiens identiteit?

Haartsen (Haartsen et al. 2005) geeft in haar uitleg over het begrip identiteit zes punten die van belang zijn bij het gebruiken van het begrip identiteit. Deze aspecten zijn dan ook als uitgangspunt genomen voor het schrijven van deze scriptie. Echter een van de punten is minder goed uitgewerkt en zou een aspect kunnen zijn voor nader onderzoek. Het gaat hier om *wiens* identiteit. Het is namelijk van belang na te gaan door wie en om wat voor reden een identiteit aan een gebied is toegekend. In het geval van de voormalige joodse buurt in Groningen is ervoor gekozen om uit te zoeken waarom de joodse identiteit nog altijd aan dit gebied wordt toegekend. Door wie deze identiteit wordt toegekend is hier niet aan de orde geweest en is echter wel een interessant aspect om nader te verklaren.

7. Conclusie

7.1. Resultaat versus hypothese

7.1.1. *Hypothese*

Voordat met het onderzoek werd gestart, werd verondersteld dat er architectonische aspecten in het onderzoeksgebied aangetroffen zouden worden, die zouden wijzen op een joods verleden. Deze aspecten zouden dan van invloed zijn op het toekennen van een joodse identiteit aan dit stadsdeel.

Naast de architectonische aspecten werd ook verondersteld dat er een verschil zou zijn tussen de architectenkeuze van de joodse en de niet-joodse bewoners van dit stadsdeel. Tevens werd verwacht de namen van een aantal joodse architecten aan te treffen in de bouwdoSSIers.

7.1.2. *Resultaat*

De joodse bewoners van het stadsdeel hebben echter dezelfde architecten gevraagd ontwerpen te maken als de niet-joodse bewoners van het stadsdeel. De gemaakte ontwerpen tonen dan ook geen opmerkelijke verschillen. Tevens is er geen verschil tussen de architecten die in dit deel van de binnenstad actief zijn geweest ten opzichte van andere delen van de binnenstad van Groningen. Joodse architecten zijn ook niet aangetroffen in dit stadsdeel.

Een aantal gebouwen verwijst nog naar de joodse geschiedenis. Het beste voorbeeld hiervan is de synagoge aan de Folkingestraat. Het gebouw is in 1906 gebouwd naar ontwerp van de gereformeerde architecten Kuipers en Van der Veen. Deze twee architecten hebben zowel in het onderzoeksgebied als in de rest van Groningen ontwerpen op hun naam staan. Kuipers is een van de bekendste kerkenbouwers van Nederland aan het begin van de twintigste eeuw. De beide architecten hebben geen relatie met het jodendom. Ze zijn geïnspireerd door hun leermeesters en tijdgenoten en hebben een functioneel gebouw gerealiseerd. De vormgeving is voor de opdrachtgever van minder groot belang geweest dan de functie. De synagoge voldoet aan de eisen die de joodse gemeenschap er destijds aan stelde, maar er kan niet worden gesproken van een joodse architectuur.

7.2. Resultaat versus theorie

7.2.1 *Resultaat*

Het zijn de verhalen en de gebeurtenissen die voortleven. Deze gebeurtenissen worden gekoppeld aan een plek, maar niet aan de architectuur van deze plek. Het gaat om het geheugen van een stad of stadsdeel wat haar identiteit beïnvloed.

In het onderzoeksgebied wordt het geheugen in stand gehouden door de verschillende aspecten die naar het verleden verwijzen. Zo zijn er in de Folkingestraat kunstwerken aangebracht die symbool staan voor de geschiedenis. Er worden verschillende stadswandelingen door dit deel van de stad geleid, die allen stilstaan bij de aanwezigheid van de synagoge en haar geschiedenis. En ook in de synagoge worden verschillende activiteiten georganiseerd die herinneren aan het joodse verleden van deze buurt. Bovendien worden er nog steeds verschillende boeken gepubliceerd waarin het joodse leven in Groningen centraal staat. Al deze aspecten benadrukken het joodse verleden en zorgen er op die manier voor dat het onderzoeksgebied, ondanks de afwezigheid van joden, nog een joodse identiteit krijgt toegekend.

Wat ook bijdraagt aan het in stand houden van de joodse identiteit van dit stadsdeel is het feit dat de Folkingestraat anders is dan bijvoorbeeld de Herestraat. De joodse buurt werd voor de oorlog als 'anders' gezien dan andere buurten in Groningen. Doordat in de Folkingestraat nu grote diversiteit aan winkeltjes kent door de multiculturele achtergrond van de verschillende winkeliers verschilt deze staat duidelijk van bijvoorbeeld de Nieuwe Ebbingestraat en de Herestraat. Door dit anders zijn dan overige straten, net als voor de oorlog, blijft de Folkingestraat zich onderscheiden, en blijft de identiteit van de joodse buurt in dit stadsdeel bewaard.

7.2.2 *Theorie*

Uit het onderzoek is gebleken dat de identiteit van een plek niet wordt beïnvloed door de aanwezige architectuur op deze plek. Een plek heeft geen identiteit, maar krijgt een identiteit toegekend. En de toekenning van deze identiteit kan van verschillende factoren afhankelijk zijn en is ook per persoon verschillend (Haartsen et al. 2000). De uitspraak van Frijhoff, dat een plek vorm geeft aan

haar identiteit is dan ook niet op het onderzoeksgebied van toepassing. Frijhoff suggereert dat de "Hoe kort de geschiedenis van een afzonderlijke stad ook moge zijn, iedere stad geeft vorm aan haar identiteit door de verschillende tijdlagen van haar geschiedenis tot één enkel, betekenisvol continuüm samen te voegen. Oude gebouwen, straten, ruimten en structuren suggereren vooral dat er nog andere leefwerelden zijn geweest dan de huidige. Ze nodigen uit om naar de geschiedenis te gaan zoeken en op deze manier de identiteit van de stad uit te diepen en haar identiteitsbesef te ontwikkelen." (Frijhoff, 1994)

Wagenaar (Wagenaar, 1994) is van mening dat een stad de identiteit in zich heeft en dat de stad deze identiteit ook uitstraalt. In het onderzoeksgebied is echter het tegengestelde van toepassing. Het onderzoeksgebied heeft een joods verleden. En dit verleden wordt op verschillende manieren in het gebied benadrukt en op deze manier is het mogelijk dat bewoners en bezoekers een joodse identiteit aan dit stadsdeel toekennen. Dit komt overeen met een van de zes aspecten die Haartsen noemt bij de uitleg van het begrip identiteit:

Identiteiten worden door mensen aan een gebied of streek toegekend. Een gebied heeft niet van nature een identiteit. Identiteit is hierdoor dan ook geen objectief begrip, identiteiten worden sociaal geconstrueerd. (Haartsen et al., 2000)

Cresswell (Cresswell, 2005) geeft aan dat een plek een *social construct* is, dat een plek door de mens wordt gemaakt en veranderd. Dit geldt ook voor de identiteit van een plek, deze wordt voortdurend geconstrueerd en gereproduceerd. En dit proces wordt in het onderzoeksgebied beïnvloed door de kunstobjecten, de aanwezigheid van de synagoge en de andere activiteiten die de joodse geschiedenis benadrukken. Dit proces wordt, zoals gebleken uit het onderzoek, niet beïnvloed door de architectuur van de voormalige joodse buurt.

Bronnen

Literatuur

- Abram, I. (2005), *Joodse identiteit*, Lelystad: Actuele Onderwerpen.
- Abram, I. (1993), *Joodse identiteit, over identiteit en imago als beelden en over joodse identiteit als culturele identiteit*, Kampen: Uitgeverij Kok
- Betsky, A. (1998), *Het bouwen van afwezigheid*, in: *Archis*, 1998 afl. 7, p. 40-47
- Boer, C. de (1997), *Verbeeld Verleden, Kunst in de Folklingestraat*, Centrum voor Beeldende kunst, Groningen.
- Broekema, F. (2001), *Kunst in Stad. Een wandeling langs 34 kunstwerken in het centrum van Groningen*, Groningen: Centrum Beeldende Kunst
- Cresswell, T., (2005) *Place, a short introduction*, Oxford: Blackwell Publishing
- Dijk, W. van, (1999) *Joodse Tour*, in: Hof, R. in 't: *Stadstour Groningen, 25 keer anders*, Groningen: Nieuwsblad van het Noorden.
- Frijhoff, W. (1994), *De stad en haar geheugen*, in: Crusveller, S., *Stad! De stad en haar identiteit*, Hoogezand: Molior
- Gelder, J. van (2006), *Het Huis van Gronings Israël, De synagoge en haar gemeente, 1906-2006*, Groningen: Van Gruting
- Gelder, J. van (1996), *Folklingestraat, historisch bekeken, Een wandeling door voormalig Joods Groningen*, Groningen: Stichting Geldersboek
- Gelder, J. van (1993), *Terug van weggeweest, Getuigenissen over en uit joods Groningen in de jaren dertig en veertig plus razzia-lijsten met 3064 namen*, Groningen: Stichting Geldersboek.
- Haartsen, T. (2000), *Claiming rural identities, Dynamics, Contexts, Policies*, Groningen
- Hacquebord, L.T. (1994), *Architectuur en stedenbouw in de gemeente Groningen 1850-1940*, Zwolle
- Hoekstein, J. (2002), *Susie's, Your Shopping Guide*, Den Haag, ANWB
- Hoekstein, J. (2002), *Susie's, Your Shopping Guide*, Den Haag: ANWB
- Holloway, L., Hubbard, P. (2001), *People and Place, the extraordinary geographies of everyday life*, Essex: Prentice Hall
- Hofman, B. (2003), *Stadsmonumenten, Een rondgang langs 44 monumenten in de stad Groningen*, Groningen: Studio van Stralen.

Houting, E. (2005), *Stadse Bouwstenen, Bouwhistorische verkenningen in de stad Groningen*, Groningen: Uitgeverij Noordboek.

Keuning, D. (1999), *Van Gendt*, Rotterdam: Bonas

Knox, P.L., Marston, S.A. (2004), *Human Geography, Places and Regions in Global Context*, London: Pearson Prentice Hall

Overbeek, R. M. H. (1996), *Ontstaans- en bebouwingsgeschiedenis van de Folkingerstraat in Groningen*, in: Ast-Boiten, L., *De Folkingerstraat, Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Groningen*, Groningen: Egbert Forsten.

Poel, S. van der, (2004) *Joodse Stadgers, De joodse gemeenschap in de stad Groningen 1796-1945*, Groningen: Groninger Historische Reeks

Poel, S. van der (2006), *100 jaar Folkingerstraat-synagoge, 1906-2006*, Groningen: Passage

Schut, B. (1993), *Christenen hielden joden lange tijd buiten de deur*, in: Gelder, J. van, *Terug van Weggeweest, Getuigenissen over en uit joods Groningen in de jaren dertig en veertig plus razzia-lijsten met 3064 namen*, Groningen: Stichting Geldersboek

Schut, E. (1995), *De Joodse gemeenschap in de stad Groningen*, Groningen: Groninger Historische Reeks

Simon, C. (2004), *Ruimte voor identiteit, De productie en reproductie van streekidentiteiten in Nederland*, Groningen

Seinstra, M. (1996), *De Folkingerstraat, Sociaal economische geschiedenis van de joodse gemeenschap in Groningen, 1850-1930*, in: Ast-Boiten, L., *De Folkingerstraat, Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Groningen*, Groningen: Egbert Forsten.

Wagenaar, C. (1994), *De identiteit van de stad*, in: Cusveller, Sj.(red.), *Stad! De stad en haar identiteit*, Hoogezand: Molior

Watkin, D. (2000), *De westerse architectuur. Een geschiedenis*, Nijmegen: Uitgeverij SUN

Internetsites

http://www.geocities.com/gasthuizen	bezocht op 12 juni, 2006
http://www.geocities.com/synagoge Groningen	bezocht op 16 juni, 2006
http://www.historiejoodsgroningen.nl	bezocht op 16 juni, 2006
http://www.jodeningroningen.nl	bezocht op 3 juni, 2006
http://www.joodsegemeentegroningen.nl	bezocht op 24 februari, 2006
http://www.joods-leven.net	bezocht op 19 januari, 2006

Bezochte lezingen in Joodse synagoge

Bekkuim. W. van, (07-03-2006), *Leven en Lernen in Groningen*, Synagoge Groningen

Cohen, P. (16-03-2006), *Het interieur van de synagoge*, Synagoge Groningen

Dubbeling, F. (14-03-2006), *Restauratie van de synagoge*, Synagoge Groningen

Hofman, B. (09-03-2006), *Opmerkelijke joden in Groningen*, Synagoge Groningen

Fotoverantwoording

1. Folkingestraat, Jeltje, 2006
2. Groeninga, www.rug.nl
3. Synagoge van de afgescheidenen, *Joodse Stadjers*, p.64
4. Synagoge Folkingestraat, Jeltje, 2006
5. Interieur Folkingestraat Synagoge, www.rug.nl
6. Interieur Beurs van Berlage Amsterdam, www.beursvanberlage.nl
7. Synagoge als wasserij 'Astra', *100 jaar Folkingestraat synagoge*, p.18
8. Joods Monument, Verlengde Hereweg, Jeltje, 2006
9. Interieur Synagoge, na de restauratie van 1981, *Het Huis van Gronings Israël*.
10. Folkingestraat tegenwoordig, Jeltje, 2006
11. Kaart onderzoeksgebied, *Joodse Stadjers*, p.74
12. Folkingestraat 16, Groninger Archieven
13. Rabbinaathuis, Jeltje, 2006
14. Ets Haim, *Joodse Stadjers*, p. 85
15. Jeugdsynagoge, Jeltje, 2006
16. Jeugdsynagoge Folkingedwardsstraat, *100 jaar Folkingestraat synagoge*, p. 22
17. Tekening nieuwbouw Prummel, RO/EZ
18. Beth Zekenim, Jeltje, 2006
19. Pand Van Dam en Spoelma, Jeltje, 2006
20. Bankgebouw Van Gendt, Jeltje, 2006
21. Heiligen Geest-Gasthuis, Jeltje, 2006
22. Appartementencomplex Patrimonium, Jeltje, 2006
23. Raamprostitutie aan de Nieuwstad, Jeltje, 2006
24. Joods Museum Berlijn, <http://eindhovenschool.net>
25. Beth Sholom Synagoge, Pennsylvania, Frank Lloyd Wright; <http://www.delmars.com/wright/flw8-16.htm>
26. Maanvorm in Folkingestraat, Jeltje, 2006
27. Maanvorm in Folkingestraat, Jeltje, 2006
28. Emaillebord in Folkingestraat, Jeltje, 2006
29. Portaal in Folkingestraat, Jeltje, 2006
30. Kunstwerk tussen Folkingestraat 23 en 35, Jeltje, 2006